

AYDINLANMA FELSEFESİNDE VOLTAİRE'İN YERİ VE OSMANLI AYDINLARI ÜZERİNDE ETKİSİ

THE PLACE OF VOLTAIRE IN THE ENLIGHTENMENT PHILOSOPHY AND HIS
EFFECTS ON OTTOMAN INTELLECTUALS

MAHMUT MEÇİN

DR., MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
DR., MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION

mahmutmecin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4468-565X>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.883488>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
19 Şubat / February 2021

Kabul Tarihi / Accepted
17 Haziran / June 2021

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as
Meçin, Mahmut, "Aydınlanma Felsefesinde Voltaire'in Yeri ve Osmanlı Aydınları Üzerinde Etkisi [The Place of Voltaire in the Enlightenment Philosophy and His Effects on Ottoman Intellectuals]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 8/1 (Haziran/June 2021): 307-340.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.
For Permissions

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

AYDINLANMA FELSEFESİNDE VOLTAİRE'İN YERİ VE OSMANLI AYDINLARI ÜZERİNDE ETKİSİ

Öz

Avrupa'da Whig Devrimiyle başlayarak Fransız İhtilaliyle zirve yapan Aydınlanma hareketi düşünsel, toplumsal, kültürel ve siyasi yönleriyle düşünce tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Ortaçağ'da hâkim olan inanç ve düşüncelerden kopuşun yaşandığı bu dönemde akılcılık, bilimcilik, hümanizm, ilerlemecilik ve liberalizm gibi düşünceler dönemi yönlendiren muharrik güçlerdir. Dönemin karakterini belirleyen bu düşünceler dönemin aksiyoner ve pratik düşünürleri eliyle geniş halk kitlelerine ulaştırılmıştır. Aydınlanma hareketine yön veren düşüncelerin şekillenmesi ve yayılmasında etkili olan isimlerin başında Fransız düşünür Voltaire gelir. Voltaire, başta din ve ifade özgürlüğü olmak üzere özgürlüğün tüm alanlarda yaygınlaşmasını savunması, hümanizm, demokrasi ve tolerans gibi düşünceleri güçlü kalemi ile ifade ederek bilinçli bir uyanışı sağlaması nedeniyle Aydınlanma hareketinin öncüsü hatta kimilerine göre babası kabul edilir. İngiltere'de kaldığı yıllarda etkisinde kaldığı dönemin ünlü düşünürlerinden Newton'un mekanik doğa felsefesini, John Locke'un deneycilik düşüncesini, İngiliz deizmini Fransızlara ve kıta Avrupa'sına tanıtmış ve adeta bir bilim aktarıcısı rolünü üstlenmiştir. Aydınlanmanın önünde en büyük engel olarak görülen Kilise, dinî hurafeler ve batıl inançlara karşı çetin bir mücadele veren Voltaire'in bu çabası Orta Çağ zihniyetinin çözülmesi ve Aydınlanma hareketinin başarıya ulaşmasında benzersiz bir katkı sağlamıştır. Voltaire'in bu mücadeledeki silahı Victor Hugo'nun da bir söylevinde dikkat çektiği gibi rüzgârdan daha hafif ama yıldırımdan daha etkili olan güçlü kalemi olmuştur. Aydınlanma felsefesinin temel öğretilerini etkili bir retorikle geniş halk kitlelerine aktarmasıyla Voltaire, tarihte sadece Aydınlanma dönemi ve kendi coğrafyasıyla sınırlı olmayan bir etki bırakmıştır. Nitekim söz konusu düşünceleri ve güçlü kalemi, dönemin Osmanlı aydınları arasında da yankı bulmuştur. Fakat Voltaire'in İslâm ve Türklere karşı birbiriyle çelişen düşünceleri nedeniyle Osmanlı aydınları üzerinde derin bir etki bırakmamıştır. Zira Voltaire Hristiyanlığın dinî bağnazlığını eleştirdiği kimi eserlerinde İslâm'ın hoşgörüsünü ve Osmanlı'nın gayrimüslimlere karşı tutumunu örnek olarak gösterirken, kimi eserlerinde ise içinde yaşadığı Batı Hristiyan toplumunun bilinçaltında yatan İslâm ve Türk algısından kurtulamadığını göstererek İslâm'a ve Türklere karşı nefret içeren ve hakarete varan ifadeler kullanmıştır. Bu çalışma Voltaire'in Aydınlanma felsefesindeki yerini ve Osmanlı aydınları üzerindeki etkisinin boyutlarını konu almaktadır. Çalışmadan amaç yaşadığımız dönemde etkisi hala devam eden Aydınlanma hareketinde Voltaire'in rolünü belirgin kılmak ve Osmanlı aydınlarında görülen Voltaire etkisinin izlerini sürmektir. Bir giriş ve iki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde Voltaire'in Aydınlanma felsefesindeki rolü ve önemli düşünceleri, ikinci bölümde ise Voltaire'in Osmanlı aydınları arasındaki etkisi ele alınmıştır. Osmanlı aydınları arasında Voltaire'in etkisini daha yakından müşahade ettiğimiz Münif Paşa, Beşir Fuad ve Ahmed Midhat örneklem olarak seçilerek söz konusu etkinin boyutları hakkında genel bir sonuçta varılmaya çalışılmıştır. Bu aydınlardan Münif Paşa ve Ahmed Midhat üzerinde Voltaire'in etkisi edebî yönü ve güçlü kalemiyle sınırlı kalmıştır. Beşir Fuad ise daha derin bir tesirle Voltaire'in dinî taassup karşıtlığı, deizm ve metafizik gibi düşüncelerinden etkilenmiştir. Bununla birlikte Voltaire'in Osmanlı aydınları üzerinde yaygın bir etkiye bulunmadığını söyleyebiliriz. Zira etkisi birkaç isimle sınırlı kalan Voltaire'in her ne kadar keskin kalemi ve üretkenliği entelektüel muhitte kabul görsede özellikle Osmanlı toplumunun dinî ve manevî değerleriyle ters düşen düşünceleri onun edebî kimliğini gölgede bırakmış ve daha geniş bir etki bırakmasına engel olmuştur. Nitekim Voltaire'den yapılan çeviriler Osmanlı aydınları arasında herhan-

gi bir düşünsel dönüşüme sebep olmadığı gibi Beşir Fuad dışarıda tutulursa eserleri de ciddi bir ilgiye mazhar olmamıştır. Çalışmanın sonunda Voltaire'in bir bilim ve felsefe üreticisi olmasa da güçlü edebî kimliğiyle başarılı bir bilim ve düşünce aktarıcısı olduğu, bu yönüyle Aydınlanma düşüncesinde önemli bir yer işgal ettiği sonucuna varılmıştır. Osmanlı aydınları üzerindeki etkisine gelince onun, edebî yönüyle Osmanlı aydınlarını kısmen etkilediği, fakat ilmi, dinî ve sosyo-politik nedenlerden ötürü kapsamlı bir etkide bulunmadığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Din Felsefesi, Aydınlanma, Voltaire, Münif Paşa, Beşir Fuad, Ahmed Midhat

THE PLACE OF VOLTAIRE IN THE ENLIGHTENMENT PHILOSOPHY AND HIS EFFECTS ON OTTOMAN INTELLECTUALS

Abstract

The Enlightenment movement, which started with the Whig Revolution in Europe and peaked with the French Revolution, is regarded as the beginning of a new era in the history of thought with its intellectual, social, cultural and political aspects. In this era, that there is a break from the beliefs and thoughts that prevailed in the Middle Ages, thoughts such as rationalism, scientism, humanism, progressivism and liberalism are the impulsive forces that direct this period. These ideas, which determined the character of the period, were transmitted to the masses of the public by the actioner and practical thinkers of the period. The French philosopher Voltaire was one of the leading names that were effective in shaping and spreading the ideas that directed the Enlightenment movement. Voltaire is regarded as the pioneer of the Enlightenment movement, or even his father, because he advocates the spread of freedom in all areas, especially freedom of religion and expression, and provides a conscious awakening by expressing ideas such as humanism, democracy and tolerance with his strong pen. During his stay in England, he introduced Newton's mechanical philosophy of nature, John Locke's empirical thought, English deism to the French and continental Europe, and almost assumed the role of a science transmitter. The effort of Voltaire, who fought hard against the Church, the religious superstitions and the old wives' tale that seen as the biggest obstacles to enlightenment, made a unique contribution to the dissolution of the medieval mentality and the success of the Enlightenment movement. Voltaire's weapon in this struggle, as Victor Hugo pointed out in one of his speeches, has been a powerful pen that is lighter than the wind but more effective than a lightning. By transferring the basic teachings of the Enlightenment philosophy to the masses with an effective rhetoric, Voltaire left an influence in history that is not limited to the Enlightenment period and its own geography. Indeed, his thoughts and powerful pen resonated among the Ottoman intellectuals of the period. However, he did not leave a profound influence on the Ottoman intellectuals due to his conflicting views on Islam and the Turks. Because Voltaire brings forth the tolerance of Islam and the Ottoman attitude towards non-Muslims as examples in some of his works in which he criticizes the religious fanaticism of Christianity, while in some of his works he shows that he cannot get rid of the perception of Islam and Turks that lie in the subconscious of the Western Christian society he lives in, and he used expressions that included hatred and insulting towards Islam and Turks.

This study focuses on Voltaire's place in Enlightenment philosophy and the dimensions of his influence on Ottoman intellectuals. The purpose of this study is to make the role of Voltaire apparent in the Enlightenment movement, whose effect continues, and to trace the Voltaire effect seen in the Ottoman intellectuals. In the first

part of this study, which consists of an introduction and two parts, Voltaire's role and important thoughts in the Enlightenment philosophy, and in the second part, Voltaire's influence among the Ottoman intellectuals are discussed. Among the Ottoman intellectuals, Munif Pasha, Besir Fuad and Ahmed Midhat, whose influence we observed more closely, were selected as samples, and a general conclusion about the dimensions of the effect in question was tried to be reached. Among these intellectuals, Voltaire's influence on Munif Pasha and Ahmed Midhat was limited to his literary side and powerful pen. Voltaire's influence on these intellectuals on Munif Pasha and Ahmed Midhat was limited to his literary side and powerful pen. Besir Fuad, on the other hand, was influenced by Voltaire's ideas such as religious tolerance, deism, and metaphysics with a deeper influence. However, we can say that Voltaire did not have a widespread influence on the Ottoman intellectuals. Because, although Voltaire's sharp pen and productivity were accepted in the intellectual environment, whose influence was limited to a few names, his thoughts contradicting the religious and spiritual values of the Ottoman society overshadowed his literary identity and prevented him from making a wider impact. Indeed, the translations made by Voltaire did not cause any intellectual transformation among the Ottoman intellectuals, and if Besir Fuad was excluded, his works did not receive serious attention. At the end of the study, it was concluded that although Voltaire is not a producer of science and philosophy, he was a successful transmitter of science and thought with his strong literary identity and occupied an important place in Enlightenment thought from this aspect. As for his influence on the Ottoman intellectuals, it was concluded that he partially influenced the Ottoman intellectuals in his literary aspect, but did not have a comprehensive influence due to scientific, religious and socio-political reasons.

Keywords: Philosophy of Religion, Enlightenment, Voltaire, Munif Pasha, Besir Fuad, Ahmed Midhat

GİRİŞ

Düşünce tarihinde Aydınlanma dönemi olarak bilinen dönem, on yedi ve on sekizinci yüzyılda Batı Avrupada ortaya çıkan ve akli, insan yaşamında asıl yol gösterici yapmayı ve bireyin bilincini bilginin ışığıyla aydınlatmayı amaçlayan düşünce hareketi olarak bilinir. Bu dönem, aklın ışığında felsefenin de yepyeni bir etkileycilikle ortaya çıkışına, yaygınlaşmasına, yeni sentezlerle sistematik bir hal almasına etki ettiğinden "felsefe yüzyılı" diye de anılır.¹ Almancada *Aufklärung*, İngilizcede *Enlightenment* ve Fransızcada *Lumière* kelimeleri ile ifade edilen Aydınlanma Arapçada güneşin doğuşu anlamına gelen *işrâk* sözcüğüne karşılık gelir. Ancak işrâk, terim olarak epistemolojik açıdan akıl yürütmeye veya bir bilgi vasıtasına gerek kalmadan bilginin doğrudan içe doğması, iç aydınlanma, keşf ve zevke dayanan bilgi için kullanılırken² Aydınlanmanın,

¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 328.

² Mahmut Kaya, "İşrâkiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/438.

aklı ve insanı merkeze alan bilincin aydınlanmasına dayandığını burada işaret etmekle yetinelim.

Batı dünyasında yaşanan Rönesans ve Reform ile başlayan düşünsel ve toplumsal gelişmeler Aydınlanma hareketine zemin hazırlamış ve on sekizinci yüzyılın sonunda gerçekleşen Fransız devrimi ile doruğuna ulaşmıştır.³ Aydınlanmayı ulusal bağlamda ele alıp Fransız Aydınlanması ile münhasır kılan alternatif yorumlar varsa da onun kozmopolitan karakterli bir hareket olduğu kabul gören geleneksel yaklaşımdır. Nitekim bu ikinci görüşü savunanlar Aydınlanmayı İngiltere'de 1688'de Whig Devrimi ile başlatır, oradan İskoçya'ya ardından Fransa ve Almanya'ya yayıldığını savunurlar.⁴ Aralarında bir etkileşim olmakla beraber her birinin kendine özgü süreçler izleyerek uluslara göre farklı gelişmeler gösterdiği de göz ardı edilmemelidir.

Dönemi başlatan ve ona yön veren isimlere baktığımızda David Hume ve Immanuel Kant gibi bir kaç isim dışında çoğunun özgün ve sistematik bir öğretiyeye sahip olan filozoflar olmadıklarını görüyoruz. Bu dönem düşünürlerinin en belirgin özelliği dünyayı anlamaya ve yorumlamaya çalışan antik Yunan filozoflarının aksine, önce bilginin ışığıyla aydınlanmak ve bu bilgiyle geniş halk kitlelerini aydınlatarak dünyayı değiştirme azim ve kararlılığı ile ortaya çıkmış olan aksiyoner ve pratik düşünürler olmasıdır. Aydınlanma hareketinin tipik temsilcileri olan Ansiklopedistler bu hareketin aslında derinlikten çok genişliğine bir hareket olduğuna işaret etmektedir.⁵ Bu hareketin oluşumuna katkıda bulunan Fransız yazarları, İskoç ahlakçıları ve Alman düşünürlerinin tamamı Aydınlanma projelerinin tümünün veya en azından bir bölümünün savunuculuğunu yaparak Aydınlanma hareketinin evrensel bir karakter kazanmasında etkili oldular.⁶

Aydınlanma hareketinin Fransa ve kıta Avrupası'nda yayılmasında katkı yapan isimlerin başında Fransız yazar Voltaire gelir. Bir filozof olarak kabul edilmese de başta Kilise karşıtlığı, deizm ve insan hakları gibi Aydınlanma

³ Batı dünyasına Aydınlanma'nın kapılarını aralayan kişinin 1126 Kurtuba doğumlu İslâm düşünürü İbn Rüşd olduğu söylenir. Aristoteles'in eserlerini Batı dillerine çevirip şerh ederek bu düşüncelerin Avrupa'ya yayılmasını sağlayan İbn Rüşd, her ne kadar ismi anılmasa da Aydınlanmanın arka planında büyük bir paya sahip olan öncü şahıs olarak bilinir. Aristoteles'ten şerh ettiği irili ufaklı eserlerin yanı sıra İbn Rüşd'ün, akla bağlılığı ve eleştirel bir düşünce biçimi sergilemesiyle Avrupa'da Rönesans'ın ve Aydınlanmanın habercisi olduğu felsefe tarihçileri tarafından da kabul edilir. Bu konuyu tartışan çeşitli çalışmalar için bkz. Charles Butterworth, "Averroës, Precursor of the Enlightenment?", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 16 (1996), 6-18; Goffredo Quadri, *La Philosophie Arabe Dans L'europe Médiévale: Des Origines À Averroës* (Payot, 1947), 198; Stefan Wild, "Islamic Enlightenment and the Paradox of Averroës", *Die Welt des Islams* 36/3 (1996), 379-390; Mourad Wahba - Mona Abousenna, *Averroës and the Enlightenment* (Amherst: Prometheus Books, 1996).

⁴ Ahmet Cevzici, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi* (Bursa: Asa Kitabevi, 2007), 37.

⁵ Ahmet Arslan, "Aydınlanma", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (01 Haziran 1992), 25.

⁶ Cevzici, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, 17-18.

felsefesinin temel tezlerini güçlü kalem ile savunan ve yayan Voltaire, kimilerine göre Aydınlanma'nın babası veya sözcüsü olarak kabul edilir. Voltaire, bu özellikleriyle Tanzimat'tan itibaren değişim ve modernleşme sürecine giren Osmanlı toplumunun entelektüel muhitinde de popüler olan isimlerin başında gelir.

Bu çalışmada Voltaire'in Aydınlanma hareketindeki rolü ve 19. Yüzyıl Osmanlı entelektüel muhitindeki yankıları ele alınmaktadır. Bir giriş ve iki bölümden meydana gelen çalışmanın ilk bölümü Voltaire'in Aydınlanma felsefesi içindeki yeri ve düşüncelerine ayrılmıştır. İkinci bölüm ise on sekizinci yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde Batı etkisinin görüldüğü Osmanlı toplumunda Batılılaşma hareketlerine yön veren aydınlardan Münif Paşa (öl. 1910), Beşir Fuad (öl. 1887) ve Ahmed Midhat (öl. 1912) üzerinde Voltaire etkisinin izleri sürülmüştür. Voltaire'in söz konusu etkisi irdelenirken İslâm ve Türkler hakkındaki düşüncelerine ayrı bir parantez açılarak Batı dünyasının günümüze değin süregelen Türk-İslâm karşıtlığının köklerine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

1. AYDINLANMA FELSEFESİNDE VOLTAİRE'İN YERİ VE ÖNEMLİ DÜŞÜNCELERİ

Asıl adı François Marie Arouet olan Voltaire 1694 yılında Paris'te doğar. Cizvitlerin idaresindeki Louis Le Grand Kolejinden mezun olduktan sonra Paris Üniversitesinde Hukuk eğitimi alır. Yirmi bir yaşında iken Kral XV. Louis'e yazdığı bir eleştiri nedeniyle tutuklanıp bir süre sonra serbest bırakılan Voltaire, başta yazıları olmak üzere savunduğu fikirler ve yerleşik sisteme karşı aldığı tavır nedeniyle 32 yaşında iken İngiltere'ye sürülür. Üç yıl süren bu sürgün deneyimi sırasında İngiliz kültürünün yanı sıra Locke, Newton, Berkeley ve Shakespeare'in düşünceleri ile tanışma fırsatı bulur. İngiltere'nin özgürlük ortamından oldukça etkilenen Fransız düşünürün İngiltere deneyimi, sonraki yaşamında derin izler bırakmıştır.⁷

Fransa'ya döndükten sonra İngiltere'de tanıştığı Bayle, Locke ve Newton'un fikirlerini yaymaya çalışan Voltaire, dönemin meşhur yazın türü olan ansiklopedi tarzında yazdığı *Dictionnaire Philosophique*'de (Felsefe Sözlüğü), Fransız siyasi rejimini eleştirir ve kurumsallaşmış dinî ve siyasi yapılara adeta cephe alır. Bu nedenle hakkında yeniden tutuklama kararı çıkan Voltaire, metresi Châtelet markizinin yanına sığınır. Yaklaşık on yıl kaldığı Châtelet'in şatosunda edebiyat çalışmalarına ve tarih araştırmalarına devam eder. Châtelet'in ölümünden sonra Voltaire uzun

⁷ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, 172; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 355; Server Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma* (İstanbul: Adam Yayıncılık, 2003), 21.

süredir mektuplaştığı hayranı Prusya Kralı Friederich'in davetine icabet ederek Berlin'e gider. Voltaire burada da Berlin Kraliyet Akademisi başkanı Maupertuis'u eleştiren bir yazı kaleme alınca Friederich'in hışmına uğrar. Berlin'de de barınamayan Voltaire sonunda Cenevre'ye sığınır. Ancak en önemli eserleri arasında sayılan *Candide*'i yasaklayan Cenevre yasaları Voltaire'in oradan da ayrılmasına sebep olur. Nihayet İsviçre-Fransa sınırında yer alan Ferney'de malikâne satın alan Voltaire 1778'deki ölümüne kadar burada yaşamaya devam eder.⁸

Aydınlanma döneminde filozof kavramının tekabül ettiği anlam dikkate alındığında Voltaire'in bir filozof olup olmadığı tartışmaya açık bir konudur. Tarih, felsefe ve edebiyat alanında birçok eser veren Voltaire'in özgün bir düşünsel öğreti ortaya koyduğu söylenemez. Fakat sorunlara yaklaşımda, aklı ve bilimi ölçüt alan tutumu Aydınlanma hareketine yön veren öğretilerin şekillenmesi ve yayılmasında oldukça etkili olduğu söylenebilir. Nitekim o, dönemin en gelişmiş bilimsel bilgisi olan deneysel felsefeyi ve Newton fiziğini eserlerinde ayrıntılı bir biçimde işleyecek ve Descartes ile Newton'un gök kuramlarını karşılaştırarak Fransa'da ve Kıta Avrupa'sında bilimin gelişim sürecini büyük ölçüde etkileyecek kadar bir bilimsel bilgi donanımına sahipti. Voltaire sahip olduğu bu donanım ve yaklaşımı ile bir bilim üreticisi olmamışsa da onun başarılı bir bilim aktarıcısı olduğu söylenebilir.⁹ Bu anlamda Aydınlanma hareketinin öncülüğünü yapan diğer isimler gibi Voltaire'in de bir fikir adamı ve sistem sahibi bir filozof olmasa da güçlü kalemyle Aydınlanma öğretilerinin savunulmasında ve geniş halk kitlelerine ulaştırılmasında önemli bir yere sahiptir.

Voltaire'in Aydınlanma felsefesindeki bu eşsiz konumuna işaret eden Victor Hugo "Voltaire demek, on sekizinci yüzyıl demektir" sözüyle Voltaire'e olan hayranlığını ifade ederken aslında Voltaire'in tarihte bıraktığı etkinin boyutlarına da işaret etmektedir¹⁰. Bu etkinin boyutlarına işaret eden bir başka isim olan Diderot'a göre ise Voltaire'in etkisi geleceğe uzanacaktır.¹¹ Felsefe tarihçisi Will Durant ise Voltaire'in Aydınlanma felsefesindeki benzersiz yerini şöyle ifade eder: "İtalya'nın Rönesans'ı, Almanya'nın Reform'u vardı, ancak Fransa'nın ise Voltaire vardı. O ülkesi için hem Rönesans hem Reform hem de İhtilal'in yarısı demektir."¹² Voltaire'in bazı broşürlerinin

⁸ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, 32-33; Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi - Aydınlanma*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınevi, 2004), 32-33; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 355.

⁹ Copleston, *Felsefe Tarihi - Aydınlanma*, 32; Remzi Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire* (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 1999), 14-15.

¹⁰ İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 115.

¹¹ Will Durant - Ariel Durant, *Rousseau and Revolution: The Story of Civilization* (Simon and Schuster, 1967), 881.

¹² Will Durant, *The Story of Philosophy* (New York: Garden City Publishing Company, 1933), 220.

yüzbinlerce basıldığını belirten Durant bir başka eserinde ise Voltaire'in ruhunun kıtada ve on sekizinci yüzyılda bir alev gibi hareket ettiğini ve her nesilde bir milyon ruhu harekete geçirdiğini söyler.¹³ Bu nedenle Aydınlanma felsefesinin ana öğretilerinin teşekkülünde felsefi veya teorik anlamda Voltaire'in katkısı sınırlı olsa da özünde Kilise'ye karşı bir mücadelenin yaşandığı on sekizinci yüzyılda söz konusu öğretilerin savunulması ve geniş kitlelere ulaştırılmasında Voltaire son derece mühim bir vazife yerine getirmiştir. Voltaire'in Aydınlanma felsefesindeki bu emsalsiz yerini daha iyi görmek için Aydınlanma hareketine yön veren temel öğretilere dair görüşlerine bakmakta yarar var.

1.1. Tanrı Anlayışı ve Deizm

Tanrı anlayışında İngiliz felsefesinin etkisi görülen Voltaire, doğal din ya da deizm olarak yorumlanan bir anlayışı savunur. Bu anlayış aklın mutlak hâkimiyetine dayalı bir dünya düzeni kurmayı hedefleyen ve Aydınlanma çağında en parlak dönemini yaşayan Tanrı ve din anlayışıdır. Başka bir ifade ile tek Tanrı'ya inanmakla beraber doğaüstü vahiyden ziyade doğal akla dayalı dinî pratiğe inanan ve her türlü vahyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini inkâr ederek sadece akıl ile idrak edilen bir Tanrı'nın varlığını kabul eden bir görüştür.¹⁴ Kökleri antik çağda Stoa dönemine dayanan ve Rönesans'ta da kendisini gösteren deizmi, Tanrı'yı âlemin yaratıcısı değil sadece *İlk Muharrik* olarak bilen Aristoteles'e dayandıranlar da vardır. Aydınlanma dönemi din anlayışı, Hristiyanlığın temel ilkelerine ve tarihine sistemli eleştiriler getirirken katı bir akılcılığa dayalı bir doğal din ya da doğa dini fikrini ileri sürerek Tanrı'yı sadece bir ilk neden olarak görmekte ve bunun dışında ona herhangi nitelik ve güç atfetmemektedir.¹⁵

Fransız deistleri içinde en önemli ve tanınmış sima olan Voltaire, Tanrı'nın varoluşunu ele almadan önce, klasik Tanrı anlayışları ile dinin kurumsal boyutuna şiddetli bir biçimde karşı çıkar. Genelde Hristiyanlık ve özelde Katolik Kilisesine olan aleyhtarlığı ile öne çıkan Voltaire, eserlerinde doğal bir dini temsil eden ifadeleri sıklıkla kullanır. Nitekim *Zadig* eserinde geçen bir diyalogda şu ifadeler yer alır: Göğü göstererek "...*Tanrım oradadır*", yine elini kalbini üstüne koyarak "*Dinim de burada*" der.¹⁶ Voltaire'in savunduğu bu doğal din Newton fiziği ve tabiat kanunu fikrini

¹³ Durant - Durant, *Rousseau and Revolution*, 753.

¹⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1987), 49; Hüsameddin Erdem, "Deizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 9/109.

¹⁵ Veysel Atayman (ed.), *Aydınlanma* (İstanbul: Donkişot Yayınları, 2006), 107.

¹⁶ Voltaire, *Zadig ve Başka Hikayeler*, çev. Yaşar Nabi Nayır (Ankara: MEB Yayınları, 1962), 335.

referans alır. Evrensel çekim kanunundan hareketle Newton fiziğini mübalağalı mekanist terimlerle yorumlayan Voltaire'in, Tanrı'nın sürekli yaratıcılığı inancının âlemdeki tabii süreklilik fikri ile çeliştiğini ileri sürerek deizmi bu çelişkiye çözüm olarak seçtiği görülür. Onda en çok göze çarpan deist özellik, Hıristiyanlığa ait kutsal metin ve dinî yapılanmaları alaycı bir üslupla eleştirmesidir.¹⁷

Aydınlanma dönemi düşünürleri arasında geleneksel dine ve din adamlarına karşı verdiği mücadele ile öne çıkan Voltaire, Hıristiyanlığın özünde hurafelerin olmadığını ve ilk dönemlerindeki bozulmamış halinin bir doğal din olduğunu savunurken kendi zamanındaki Hıristiyanlığın ise bütünüyle bozulmuş olduğunu söyler. Bu nedenle teslis (üçleme), ilk günah, Tanrı'nın insan olarak meydana çıkması, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekmesi, İsa'nın etini ve kanını temsil etmek üzere ekmek ve şarapla yapılan takdis gibi nerdeyse Hıristiyanlığın bütün yerleşik dogmalarına cephe alarak bu inançları kendine has bir üslupla tenkit eder.¹⁸ 1765'te Marquis d'Argence de Dirac'a yazdığı mektupta Hıristiyanlığı "insanlığı aptallaştırın ve dünyayı üzüntüye gark eden en rezil hurafe din" olarak nitelerken Prusya kralı II. Frederick'e yazdığı mektupta ise Hıristiyanlıktan "dinler arasında hiç kuşkusuz dünyaya musallat olan en saçma, en anlamsız din" olarak bahseder.¹⁹ (Adıbelli 2019: 26). Fakat Voltaire Hıristiyanlığın Tanrı ve din anlayışını eleştirmekle birlikte Tanrı'ya inandığını ve Hıristiyanlıkla münhasır olmayan daha evrensel bir din anlayışına sahip olduğunu özellikle vurgular. Nitekim Hıristiyanlığın Tanrı inancını eleştirdiği bir yazısında şöyle der:

Elbette ki Tanrı'ya inanırım; hem Oxford, Cambridge Üniversiteleri ile memleketimdeki papazların inandıklarından çok inanırım. Çünkü onlar Tanrı'ya, altı bin yıldan beri tapıldığını ileri sürecek kadar dar kafalılık gösteriyorlar; hâlbuki ben, ona ilksiz zamanlardan beri tapıldığını söylüyorum.²⁰

Voltaire, savunduğu doğal din anlayışının çok eski zamanlardan beri insanlar tarafından var olduğunu ısrarla vurgular ve "Tanrı'ya inanma" fikrinin dünyadaki en eski düşünce sistemi olduğunun altını çizer:

Bütün dünya için bir namus telakkisi olduğuna göre bir tane de din vardır. Bu din hangi dindir diyeceksiniz? Bakın onu siz de benim kadar bilirsiniz, Tanrı'ya tapmak ve doğruluktan ayrılmamak.²¹

¹⁷ Erdem, "Deizm", 9/110.

¹⁸ Server Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, 183.

¹⁹ Ramazan Adıbelli, "Kitab-ı Mukaddes Eleştirisinin Öncülerinden Katolik Rahip Richard Simon'un (1638-1712) İslam'a Yaklaşımı", *Bilimname* 2019/38 (31 Ekim 2019), 26.

²⁰ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, çev. Fehmi Baldaş (Ankara: MEB Yayınları, 1947), 2/164.

²¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevi, 1977), 1/488.

Bu iki ilkeyi bütün dinlerin ortak hedefi kabul eden Voltaire'in bununla evrensel bir din arayışında olduğu görülmektedir. Nitekim din anlayışının sadece Hristiyanlığa hasredilemeyeceğini ısrarla vurgulayan Voltaire şöyle der:

Peki, öyle ise ben de bütün insanların dinini, Sokrates'in, Eflatun'un, Aristides'in, Çiçero'nun, Caton'un, Titus'un, Trajan'ın, Antoninus'un, Marcus-Aurelius'un, Epiktetos'un, İsa'nın dinini kabul ediyorum. Epiktetos'la beraber: "Beni yaratan Tanrıdır, derim; Tanrı benim içimdedir; O'nu her yere beraberimde götürürüm; neden onu iğrenç düşüncelerle, çirkin hareketlerle, küstahça isteklerle kirleteyim? Vazifem, her bakımdan Tanrıyı övmek, ona şükretmek, ölünceye kadar da adını takdis etmektir."²²

Sayıdığı bütün isimlerin dinini ve Tanrı'sını kabul ettiğini söyleyen Voltaire'in bu ifadeleri aynı zamanda onu tanrıtanımsız ilan edenlere bir cevap niteliğindedir. Mezkûr ifadeleriyle inandığı Tanrı'nın sıfatlarına ve Tanrı'ya kulluk algısına da açıklık getiren Voltaire dünyada sosyal ve ahlakî düzenin temini için bir Tanrı'nın mutlak anlamda var olması gerektiğini şu ünlü sözü ile dile getirir: "Tanrı var olmasaydı da biz onu icat etmek zorunda kalacaktık. Ama bütün tabiat O'nun var olduğunu bize haykırmaktadır."²³ Bu ifadelerinden Voltaire'in Tanrı inancını toplumun bekası ve sosyal düzeni için adeta bir teminat olarak gördüğünü ve ateizmin tehlikesine işaret ettiği görülmektedir. Ayrıca bu ifadelerinden yola çıkarak dine yönelik yoğun eleştirilerinde asıl hedefinin içi hurafelerle doldurulmuş klasik din anlayışı ve bu anlayışı halka din adına empoze eden din adamları olduğu sonucu çıkmaktadır. Klasik din anlayışına getirdiği yukarıdaki eleştirilerden sonra kendi inandığı evrensel din anlayışını şöyle niteler:

İnsanları saçmalamaya sürüklemeyen doğru olmaya yönelten, olanaksız, birbirine zıt, Tanrıyı küçük düşüren insanlara da zarar veren şeylere inanmayı emretmeyen, sağduyusu olan her hangi bir kimseyi sonsuz cezalarla korkutmaya yeltenmeyen bir din. Güvenini cellâtlarla desteklemeyen, anlaşılmasız safsatalar için yeryüzünü kana bulamayan, bir anlam belirsizliğinden, bir sözcük oyunundan, varsayılan iki üç antlaşmadan yararlanarak zina eden, adam zehirleyen, ana baba katili papazı bir hükümdar ve bir Tanrı katına çıkarmayan; kralları bu papazın buyruğu altında koymayan; ancak bir tek Tanrı'ya, adalete, toleransa ve insanlığa tapmayı öğreten bir din.²⁴

Ben de vicdanıma uyarak taparım. Vicdanım bana Tanrı'dan kork, Calo-

²² Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, 2/215-216.

²³ Voltaire, *Épîtres* (Paris: Garnier, 1769), 104.

²⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2/317.

yerleri, Dervişleri, Buda ve Brahma papazlarını sev, bütün insanlara kardeş gözüyle bak, diyor.²⁵

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Voltaire, Tanrı anlayışını çok eski zamanlardan beri insanların sahip olduğu doğal din veya evrensel Tanrı anlayışı olarak adlandırır. Voltaire'in Hristiyan aleyhtarlığı temelli doğal din anlayışında dikkat çeken en önemli husus Tanrı'nın inkâr edilemez var olduğu düşüncesi ve Tanrı'nın ahlakî bir varlık olduğuna yapılan vurgudur. Voltaire'in savunduğu bu doğal din anlayışı Aydınlanma döneminde en parlak devrini yaşayan deizme de kaynaklık eder. Diğer Aydınlanma düşünürleri gibi Voltaire de ateistlerle olan farkını görünür kılmak için benimsediği deizmin hareket noktası, dünyadaki bütün sistemlerden önce var olan bir Tanrı'ya tapma fikri ve her yerde herkes için geçerli olan evrensel ahlakî değerlerdir. Bu anlamda her ne kadar farklı açılımları varsa da "deizm" in doğal din argümanlarını kullandığını veya ikisinin hareket noktasının aynı olduğunu söyleyebiliriz.

1.2. Ahlak Anlayışı

Voltaire'in Tanrı ve din anlayışında ahlâkî öğeler önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki onun ahlaka dayalı bir din felsefesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Prusya İmparatoru Friederich'e yazdığı mektupların birinde "ben mümkün mertebe metafiziğimi daima ahlaka indiriyorum" der.²⁶ Teorilerin pratiğe oranla değersiz olduğunu kabul eden Voltaire metafizik çabalardan ziyade pratiğe yönelik çalışmaların insanın yaşamında önemli olduğunu *Candide* eserini noktaladığı şu sözleriyle ifade eder: "Bunlar güzel sözler ama bahçemizi yeşertmek gerek."²⁷

Voltaire, diller ve gelenekler gibi ahlaksal kanıların da değişmesine rağmen her türlü doğaüstü inançlardan bağımsız doğal ahlak yasalarının var olduğunu ve bunların dünyanın her yerinde insanların anlaşabilmesi için zorunlu kanunlar olduğunu belirtir. Bu evrensel yasalara; komşusuna eziyet etmeme, insanları incitmekten kaçınma gibi örnekler getirir.²⁸ Ahlakın Tanrı kaynaklı olduğunu savunan Voltaire dogma ve boş inançların ahlak ile bir ilgisi olmadığını söyler:

Ahlak ne boş inanlarda, ne törelerdedir, onun dogmalarla da bir ilgisi yoktur. Bütün dogmaların birbirlerinden başka oldukları, akıllarını kullanmasını bilen bütün insanlarda da ahlakın aynı kaldığı ne kadar söylense

²⁵ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, 1/191.

²⁶ Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet - Orhan Saadeddin (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 1-2/559, 484.

²⁷ Voltaire, *Candide ya da İyimserlik*, çev. Server Tanilli (İstanbul: Adam Yayıncılık, 2000), 256.

²⁸ Copleston, *Felsefe Tarihi - Aydınlanma*, 37; Tanilli, *Voltaire ve Aydınlanma*, 195.

azdır. Demek ki ahlak ışık gibi Tanrı'dan geliyor. Bizim boş inançlarımız karanlıklardan başka bir şey değildir.²⁹

Hristiyanlığa karşı amansız bir savaş vermesine rağmen Voltaire bu dindeki nasihat ve ahlaki öğelerini önemser. Din adamlarının dinin özünde yer almayan şeyleri vaaz ederek insanların dinden nefret etmesine yol açtıklarını belirten Voltaire, din adamlarına dini bir baskı aracı olarak kullanıp insanları sömürmekten vazgeçmelerini ve dinin ahlaki boyutunu öne çıkararak insanlara Tanrı'yı ve dini sevdirebileceklerini söyler. "Tanrı'nın büyük olduğunu, ahlak kurallarının iyiliğini durmadan söyleyin; o zaman insanların daha faziletli, daha bahtiyar olacağından emin olabilirsiniz"³⁰

Geveze vaizler, sapık tartışmacılar, şunu hatırlamaya çalışın ki sizin efendiniz, kutsama töreninin görünmez bir şey olduğunu hiçbir zaman söylemedi; hiçbir zaman başlıca dört erdem, üç tane de tanrıbilim erdemi kabul etmedi; hiçbir zaman anasının dünyaya saf ve lekesiz gelip gelmediğini incelemeyi; vaftiz edilmeden ölen küçük çocukların lanete uğrayacaklarını hiçbir zaman söylemedi. Dünya kadar eski olan gerçeğe uyarak sadece şunları dedi: Tanrı'yı ve insanları seviniz. Siz de onunla yetininiz, aşâğılık şamatacular; insanlara ahlak vazedin, başka bir şey istemez. Ama bu ahlaka siz de uyun: artık mahkemeler sizin davalarınızın gürültüsüyle çınlamasın; artık bir savcının pençesiyle dul bir kadının, bir yetimin lokmasını ağzından almayın; artık ufak bir geliri, batının içine düştüğü o büyük mezhep ayrılıklarında, bir türlü paylaşılmayan papalık gibi birbirinizin elinden almaya uğraşmayın. Keşişler artık dünyaya haraç kesmeyin; ancak o zaman size inanabiliriz.³¹

Bu ifadelerinde yaşanan Hristiyanlık ile Hz. İsa'nın öğütlediği din arasındaki çelişkilere dikkat çeken Voltaire, Tanrı'yı ve insanları sevmenin dünya kadar eski olan bir hakikat olduğunu ve İsa'nın da buna emretmekten başka bir söylemediğini vurgulamaktadır.

1.3. İlerlemecilik Anlayışı

Özü değişim olan ilerlemecilik akımının önemli bir temsilcisi de Voltaire'dir. İlerlemeyi aklın zaman içinde kendini göstermesi olarak tarif eden Voltaire'in ilerlemecilik anlayışı genel itibarıyla iktidarın keyfiliği ve Kilisenin toleranssızlığına karşı verdiği mücadele eksenslidir. Nitekim ona göre entelektüel, bilimsel ve ekonomik ilerleme için tolerans kaçınılmazdır. Devletin öncelikle insan haklarına saygı göstermesi gerekir diyerek temel-

²⁹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2/242.

³⁰ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, 1/311.

³¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 1/511.

de düşünce ve ifade özgürlüğü ile özdeşleştirdiği politik özgürlüğün savunucusu olmuştur.³²

Voltaire'e göre insan için iyi olan her şey, aklın gelişmesi ve ilerlemesine bağlıdır. Bu ilerlemeyi engelleyen ise müsamahasızlık, batıl inançlar ve peşin hükümlerdir. Bir yazarın ve filozofun görevi bunlarla mücadele etmek ve müsamahakâr ve hayırsever bir yaşamın sade kurallarını öğretmektir.³³ Voltaire küçüklüğünden beri asıl hedefinin Tanrı'nın insana bahsettiği en özenilmiş hediyesi olan akıl ve zekânın kullanılmasını yasaklayan taassubu ortadan kaldırmak ve medeni ilerlemeleri esaret zincirinden kurtarmak olduğunu söyler.³⁴ Voltaire, insan zihnini kontrol etmeyi ve politik iktidarı etkilemeyi hala sürdüren Kilisenin, bilginin ilerlemesini durdurmaktan ve eğitim sisteminin tekelleşmesinden sorumlu olduğunu belirterek Hristiyanlığın bağnaz tutumu ile olabilecek her türlü ilerlemenin önünde bir engel olduğunu ifade eder.³⁵ Voltaire için dinin anlamı toplumsal ilerlemeye katkıda bulunduğu takdirde olumlu olur. Yoksa din, sadece Kilise'ye ve belirli bir kurumun tekelinde olduğunda tümüyle olumsuzdur ve ilerleme önünde engel olduğundan aşılması gerekir.

Kant'ın "*aklımı kullanma cesaretini göster*" sloganıyla belirlediği Aydınlanmanın felsefesini anımsadığımızda aklın kullanımı ile mümkün olan ilerlemenin bu anlayışın temel dinamiği ve aynı zamanda doğal bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Voltaire de, aklın kullanılmasıyla ilerlemelerin mümkün olabileceğini belirtirken, yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Kilisenin elinde tutsak olan medeni ilerlemelerin sağlanmasını kendisine temel hedef olarak seçmiştir.

1.4. Tolerans Anlayışı

Aydınlanma felsefesinin karakterini belirleyen düşüncelerden biri de şüphesiz ki hümanizm ve buna bağlı ortaya çıkan tolerans³⁶ anlayışıdır. Dö-

³² Cevzici, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, 170.

³³ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 14.

³⁴ Beşir Fuad, *Voltaire* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304), 114-115.

³⁵ Cevzici, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, 111.

³⁶ Voltaire'in kastettiğimiz anlayışını ifade etmede daha uygun olduğu için hoşgörü yerine tolerans sözcüğünü tercih ettik. Çoğunlukla aynı anlama geldiği düşünülerek birbiri yerine kullanılsa da tolerans ile hoşgörü yükledikleri anlam ve kullanıldıkları bağlam bakımından birbirini tam olarak karşılamamaktadır. Bu gibi yanlış kullanımlar anakroniktir. Çünkü etimolojik köken bakımından biri Batı diğeri Doğu mahreçli olan bu iki sözcükten tolerans, Hristiyan mezheplerinin arasında çatışmaların yaşandığı 16. yüzyılda Kilisenin farklı Hristiyan mezheplerine karşı tutumunu belirtmek için kullanılır ve istenmeyen ancak "engel de olunamayan bir şeye veya kişiye, daha kötü sonuçlar getirmesini önlemek amacıyla katlanmak anlamına gelir. Eski Anadolu Türkçesinde 'hoş görmek' kelimelerinden mükrekkep olan hoşgörü ise farklı yaşam tarzlarına sahip kişilerin birbirlerine gösterdiği bireysel bir tutumun ifadesidir. Tolerans veya müsamaha beğenilmeyene karşı alınacak bir tavrıdır. Hoşgörü duygu dünyasına ait iken tahammül etme, katlanma, görmemezlikten gelme anlamlarına gelen tolerans ise akıl alanına aittir. Duygulara irade ile hâkim olunamaz. Tolerans bir kurum olup gücü temsil ederken hoşgörü ise bireysel bir yaklaşımdır ve yaptırım gücü yoktur. Bir

nemin Hristiyan bağnazlığının halk üzerindeki usandırıcı baskısına karşı gelişen tolerans düşüncesi Aydınlanma düşünürlerinin tümü tarafından şiddetle savunulmuştur. Voltaire de Hristiyanlığın baskısına en yüksek tel-den tepki gösterenlerin başında gelir. Kilise'ye getirdiği eleştirilerde Hristiyanlığın daha önceleri yaptığı zulüm ve adaletsizliklerin hep tolerans eksikliğinden kaynaklandığına işaret eder. Ona göre toleranssızlığın kaynağı Avrupa toplumunun düşünce ve yaşam biçimleri değil onların yalnızca bir parçası olan Hristiyan dininin bizzat kendisidir.³⁷

Voltaire'e göre insanlığın en güzel meziyeti tolerans gösterebilmesidir. Kendi düşünce ve inancını paylaşmadığı için bir insana zulmeden her insan bir canavardır.³⁸ Din ve ifade özgürlüğü konusundaki düşünceleri ile ünlü olan Voltaire bu ifadelerinden birinde şöyle der: "Söylediklerinizin hiçbirini kabul etmiyorum, fakat düşüncelerinizi söyleme hakkınızı ölünceye kadar savunacağım."³⁹ Voltaire, bir insan kendi dininde veya düşüncesinde olmayan bir başkasını inandırmak istiyorsa bu işi en kandırıcı yumuşaklıkla en çekici ılımlılıkla yapması gerektiğini belirtir.⁴⁰

Tarihte yaşanan bölünmelere dikkat çeken Voltaire bunlardan ders çıkarılması gerektiğini belirtir. Yüzyıllardan beri sürüp giden bu korkunç bölünmenin, birbirimizin yanlışlarını karşılıklı olarak bağışlamak gerektiğini apaçık gösteren bir ibret olduğunu söyleyen Voltaire, bölünmenin insanoğlunun en büyük hastalığı olduğunu ve bu hastalığı tedavi edecek yegâne ilacın da tolerans olduğunu ifade eder.⁴¹ Voltaire temelsiz inançların ancak toleransın toplumsal düzeyde kurumlaştırılmasıyla insan dünyasından atılabileceğini savunur. Yine tolerans ile insanın önyargılardan kurtarılabilceğini belirterek şöyle der: "Yakından yakına serpiyen tolerans nihayet insanların huylarını rendeler ve kötülük salgılarını önler."⁴²

Toleransın doğal bir insan hakkı olduğunu ve insan haklarının ancak doğal hakların üstüne yükselebileceğini söyleyen Voltaire *Traité Sur La Tolérance* (Tolerans Üzerine) adlı eserinde şöyle der:

Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma. Bir insan bir başkasına şöyle dememelidir: Benim inandığım şeye inanmazsan işin bitiktir. Hristiyanların birbirlerine tolerans ile davranmalarının gereğini kanıtlamak için harikulade bir bilgiye gerek yoktur. Ben daha ilerisini savunuyor

kurumun tavrını belirtmekten uzaktır. Tolerans ve hoşgörünün farkı üzerine detaylı bilgi için bkz: Çağırıcı 2006, 71-73; Öner 1995, 4-5; Ölmez Atalay 2008.

³⁷ Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler*, thk. Osman Yenseni (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969), 18.

³⁸ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2/381.

³⁹ Yalçın Kaya, *Aydınlanma Çağı ve Felsefesi* (İstanbul: Tıglat Matbaacılık, 2000), 76.

⁴⁰ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2/319.

⁴¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2/389.

⁴² Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler*, 6.

ve bütün insanlara kardeş gözüyle bakmamız gerektiğini söylüyorum. Bir Türk, bir Çinli, bir Yahudi kardeşim mi oluyor böylece? Elbette hepimiz aynı babanın çocukları, aynı Tanrı'nın kulları değil miyiz?⁴³

Bu ifadeleriyle hümanist bir yaklaşım sergileyen Voltaire savunduğu din ve vicdan özgürlüğü için gerekli olan toleransın bilgi seviyesi ile bir ilişkisinin olmadığını, başka bir ifade ile insanın doğuştan sahip olduğu bir hak olduğunu belirtmektedir. Dinî ve fikrî çoğulculuğun toleransa zemin oluşturduğunu savunan Voltaire'e bir memlekette iki din olduğunda bunlar birbirleri ile çatışırken otuz çeşit din varsa bunların mensupları tolerans içinde yaşarlar. Voltaire, birçok farklı din mensubunu tolere eden Türkleri buna örnek verir.⁴⁴

Voltaire, tolerans fikrini evrensel olarak ele almaya çalışmasına rağmen tolerans problemi temelde Hristiyan dininin bir problemi olduğu için konuyu Hristiyanlıktan bağımsız ele almamıştır. *Felsefe Sözlüğüne* yazdığı ilk bölümde toleransı Hristiyanlığın içindeki çatışmalarla değerlendiren Voltaire sonradan eklediği ikinci bölümü ise tamamen Hristiyanlığa atfederek problemin kaynağına işaret etmektedir.⁴⁵ Ancak söz konusu İslâm olunca Voltaire'in tolerans anlayışından eser kalmadığına yukarıda işaret edilmişti.

1.5. İslâm ve Türklere Dair Düşünceleri

Voltaire, yukarıda saydığımız Aydınlanma hareketine yön veren düşüncelerinin yanı sıra İslâm ve Türklere dair düşünceleriyle de fikirleriyle de önemli bir isimdir. Voltaire'in İslâm ve Türkler hakkındaki görüşlerinde birbiriyle çelişen iki farklı yaklaşım göze çarpmaktadır. Nitekim kimi eserlerinde Kilisenin tahakkümüne dayanan din anlayışına getirdiği eleştirilerde, içinde bulunduğu geleneğin İslâm ve Müslümanlara karşı önyargılı tutumundan uzak ve tarafsız değerlendirmelerde bulunarak İslâm'ı ve Osmanlı yönetimini överken kimi eserlerinde ise İslâm ve Müslümanlar/Türkler hakkındaki açıklamalarıyla bağlı bulunduğu geleneğin etkilerinden kurtulamadığını ifşa eden hezeyanlara yer vermiştir. Voltaire'in bu çelişkili görüşlerinin arka planında yatan gerçek sebebi tartışmadan önce Voltaire'in bu görüşlerine değinmemiz yerinde olacaktır.

Voltaire'in ilk dönem eserlerinde İslâm ve Türklere karşı bariz bir nefret göze çarpmaktadır. Bu tutumuyla Batı dünyasının Türk-İslâm tasavvuru yansıtan Voltaire, kutsal ittifak savaşlarının sonuncusu olan Zenta sa-

⁴³ Voltaire, *Traité Sur La Tolérance* (Bibebook, 1763), 112.

⁴⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2/381-382, 385.

⁴⁵ Ölmez Atalay, *Felsefi Açından Tolerans ve Hoşgörü*, 61.

vaşında Osmanlı'ya karşı galip gelen Avusturya Prensi Eugène'e ithaf ettiği bir şiirinde (1716) Türkleri hiçbir zaman sevmediğini söyleyerek onlardan sanat düşmanı ve Antik Hıristiyan Doğu İmparatorluğunun yıkıcısı olarak bahseder. Voltaire bu açık nefretini şu mısralarla dile getirir:

Takip edin şu Müslümanları / Kaldırın aradaki engeli
Yerle yeksan edin / O küstah sünnetlileri
Mücadele şevkiyle dolarak / Çiğneyin türbanları
Bitirin artık şu işi / Osmanlı sarayındaki ⁴⁶

Voltaire'in dilinden Hristiyan Batı'nın İslâm ve Türkler hakkındaki tarihî algılarını dışa vuran bu ifadeler Aydınlanma hareketinin arifesinde bu olumsuz algının sadece halk arasında veya kilise çevresiyle sınırlı olmadığını, aksine Kiliseye mesafeli olan kesimlerde bile ne kadar yaygın ve canlı olduğunu göstermektedir. Voltaire'in İslâm'a dair Hristiyan Batı'nın bilinçaltındaki nefretini dışa vuran düşünceleri Hz. Muhammed aleyhine kaleme aldığı *Le Fanatisme ou Mahomet le Prophète* (Fanatizm veya Muhammed Peygamber) adlı piyeste de açık bir şekilde görülmektedir. Hz. Muhammed'in, Zeyd'in hanımı Zeynep ile evlenmesini tarihî gerçeklerle bağdaşmayan kurgusal bir biçimde ele alan piyes tamamen Batı'nın İslâm dini hakkındaki bilinçaltını izhar etmektedir. Hz. Muhammed'i şehvetine düşkün ve amacına ulaşmak için büyü yapan bir karakter olarak tanıtan söz konusu piyes Voltaire'in diğer eserlerinde İslâm'a dair dile getirdiği olumlu düşünceleri gölgede bırakmıştır. Bu piyesin tarihsel verilerle tutarsız olması bir yana Voltaire'in bu piyesi ne amaçla kaleme aldığı da tartışmalıdır. Zira Voltaire oyunun bir örneğini Papa XIV. Benoît'ya göndererek "*Gerçek dinin reisinin sahte ve barbar bir dinin kurucusuna karşı bir yazı ithaf etmesini Hazretiniz bana mazur görsün. Sahte bir peygamberin acımasızlığının ve yanlışlarının hicvini en uygun şekilde, barış ve hakikat Tanrı'sının nabi ve mukallidinden başka kime tevcih edebilirdim?*" diyerek ona bu piyesi kendisine ithaf ettiğini söyler. Papa da cevabenbu takdir-i şayan trajediyi" büyük bir zevkle okuduğunu belirterek Voltaire'i tebrik eder.⁴⁷ Fakat daha sonra Voltaire'in Prusya Kralı II. Frederick'e yazdığı bir mektupta ise piyesinde asıl maksadının bağnazlığın zararlarını ortaya koymak olduğunu, fakat böyle bir anlatımı tercih ettiği için büyük tenkitlere maruz kalabileceğini söyler.⁴⁸ Nitekim Voltaire'in belirttiği gibi söz konusu piyes sadece

⁴⁶ Voltaire, *Oeuvres Complètes de Voltaire*, ed. Ch. Lahure (Paris: Librairie De La Hachette, 1959), 6/185.

⁴⁷ Adibelli, "Kitab-ı Mukaddes Eleştirisinin Öncülerinden Katolik Rahip Richard Simon'un (1638–1712) İslâm'a Yaklaşımı", 26.

⁴⁸ Muhammed İhsan Hacısmailoğlu, "Osmanlı Müelliflerinin Çalışmalarında Zeyd-Zeynep Hadisesi Bağlamında Voltaire'in 'Fanatizm veya Peygamber Muhammed'in Bağnazlığı' Adlı Tiyatro Eseri Üzerine Değerlendirmeler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2020), 327-328.

İslâm dünyasında değil Jansenistler denilen Katolik Hristiyanlar tarafından da dine hakaret olarak kabul edilerek karşı çıkılmış ve neticesinde piyes Paris'te üç kez sahnelendikten sonra yasaklanmıştır.⁴⁹

Voltaire akla ve bilime köstek oldukları gerekçesiyle Hristiyanlığa yönelttiği oklarını bu kitabında İslâm'a yöneltmesi manidardır. Zira akılcılık, hümanizm ve tolerans anlayışının izlerinin görülmediği bu eserinde Voltaire kendisiyle adeta çelişmektedir.⁵⁰ Voltaire'in II. Frederick'e yazdığı mektuptaki ifadelerini dikkate alan kimilerine göre diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de Voltaire'in esas amacı Ortaçağ Hristiyan dünyasında oluşturulan dinî bağnazlığa ve fanatizme yol açan dinî kurumları yıkmaktır. Ancak Voltaire, bu eleştirilerini doğrudan yapmaktansa Batı'nın ebedî düşmanı olan İslâm üzerinden dolaylı yoldan yapmayı tercih etmiştir.⁵¹ Fakat bu değerlendirme Voltaire'in adı geçen eserini Papa'ya ithaf ederek yazdığı mektubu görmezden geldiği için Voltaire'in gerçek niyetini ortaya koymaktan uzaktır. Diğer bir ifadeyle Voltaire'in Hristiyanlığa kılıç sallarken İslâm'ı bir kalkan olarak kullandığını ve aslında İslâm'la bir alıp veremediğinin olmadığını söylemek kanaatimizce isabetli bir değerlendirme değildir. Dolayısıyla Voltaire'in söz konusu eserinde Batı Aydınlanma hareketine yön veren düşünceleriyle çeliştiğini ve Batı dünyasının İslâm'a yönelik kadim nefretinin izlerini taşıdığını söylemek daha doğru olacaktır.

Voltaire'in İslâm ve Türklere dair menfi görüşleri, başka eserlerinde de göze çarpmaktadır. Örneğin yazılarından derlenen *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler* adlı eserde Voltaire, Hz. Muhammed'in Hz. İbrahim'e dayandırılan soyağacının doğru olmadığını söyleyerek, devlet kurucusu olan bir peygamberin okuma yazma bilmemesi ve imza atamamasını alaya alır.⁵² *Felsefe Sözlüğü* adlı eserinde ise İslâm yerine Leibniz gibi Batı düşünürlerini takiben oryantalist bir söylemle "Muhammedçilik" kavramını kullanarak bununla Batı'nın İslâm'a yönelik indirgemeci ve dışlayıcı mahiyetteki kolektif bilincini yansıtır.⁵³ Aynı maddede Türkleri "kadınların ve sanatın düşmanı zorbalı" olarak nitelendirirken⁵⁴ yine Batı'nın olumsuz Türk algısını izhar etmektedir.

Fakat Voltaire'in İslâm ve Türklere dair düşünceleri yukarıda işaret ettiğimiz olumsuz ifadeleriyle sınırlı değildir. Zira o, mezkûr değerlendirmelerinin yanı sıra kimi eserlerinde olumlu düşünceler de kaleme almıştır.

⁴⁹ Ian Davidson, *Voltaire: A Life* (New York: Pegasus Books, 2010), 176.

⁵⁰ Kalın, *İslâm ve Batı*, 115.

⁵¹ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 83-84.

⁵² Voltaire, *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler*, 5-6.

⁵³ Onur Bilge Kula, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk imgesi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 35.

⁵⁴ Voltaire, *Voltaire's Philosophical Dictionary*, çev. H. I. Woolf (London: George Allen and Unwin Ltd, 1924), 220.

Örneğin *Felsefe Sözlüğü*'nde Muhammedçilik olarak tanımladığı İslâm'a karşı Batı Hristiyan dünyasının yanlış algısını tadil etmeye çalışır. Keşiş ve papazların iddia ettikleri gibi Muhammed'in dininin şehvânî bir din olmadığını, oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerin sanıldığı kadar kolay işler olmadığını şu çarpıcı ifadelerle dile getirir:

Size yine diyorum cahiller, ahmaklar ki, diğer cahillerin sözüne kapılarak Muhammedî dinin şehvânî olduğunu zannediyorsunuz. Bu zannınız batıldır. Diğer birçok noktada olduğu gibi bu noktada da sizi aldatmışlar. Rahipler, papazlar, keşişler! Oruç Temmuz'a rastladığı zaman sabahtan akşama kadar on sekiz saat hiçbir şey yiyip içmemeyi farz kılan bir şeriât hükmüne uymaya sizi mecbur etseler; sizi kumardan menedip bu emre muhalefette bulunanların cehennemlik olacağını ihtar etseler; aynı ceza ile şaraptan mahrum edilseniz; ateş gibi yanmakta olan sahralarda hac etmek mecburiyetinde bulunsanız; gelirinizden en az yüzde iki buçuğunu fukaraya zekât vermek boynunuza farz olsa; on iki karı almak alışkanlığınız iken birdenbire dörde indirilse; insaflica söyleyin, böyle bir dine şehvânî demeye cesaret eder miydiniz?⁵⁵

Özellikle infiale yol açan *Fanatizm veya Muhammed Peygamber* adlı piyesindeki düşünceleriyle çelişen bu ifadelerde Voltaire'in ciddi bir kafa karışıklığı içinde olduğunu göstermektedir. Nitekim yukarıda Türkleri "kadınların ve sanatın düşmanı zorbalar" olarak tanımladığı *Felsefe Sözlüğü*'nün *tolerans* maddesinde Voltaire şu ifadeleri kullanır: Eğer bir ülkede iki farklı din varsa biri diğerinin boğazına yapışır ama otuz tane varsa herkes barış içinde geçinir. Örnek olarak Türk devletini veren Voltaire Türk devletinde yaşayan yabancı unsurların barış içinde yaşadığını ifade eder.⁵⁶ Bariz bir biçimde görülen bu çelişkili ifadelerin zamanla değişen bir algının neticesi olmadığını söyleyebilsek de bunların bir kafa karışıklığının göstergesi mi yoksa bilinçli ikiyüzlü bir tutumun belirtisi olduğu konusunda net bir şey söylememiz kolay görünmemektedir. Fakat Voltaire'in Aydınlanma hareketine yön veren akılcılık, hümanizm ve tolerans anlayışı gibi düşünceleri hatırlandığında bu çelişkili görüşlerinde kendisiyle ters düştüğü bariz bir biçimde görülmektedir.

Voltaire'in yukarıda saydığımız düşünceleri gerek Aydınlanma döneminde gerekse sonraki dönemlerde meydana gelen sosyal hareketler ve düşünsel öğretilerin şekil almasında etkili olmuştur. Bu düşünceler Aydınlanma'nın zirvesi olarak tabir edilen Fransız devrimine de büyük katkılar sağlamıştır. Özellikle akıl ve bilimi ölçüt kılarak problemlere yaklaşması, başta din ve

⁵⁵ Voltaire, *Voltaire's Philosophical Dictionary*, 220; Beşir Fuad, *Voltaire* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011), 170-171.

⁵⁶ Voltaire, *Voltaire's Philosophical Dictionary*, 302-303.

ifade özgürlüğü olmak üzere özgürlüğün tüm alanlarda yaygınlaşmasını savunması, hümanizm, demokrasi ve tolerans gibi düşünceleri güçlü kalem ile Fransa halkına taşıyarak bilinçli bir uyanışa hazırlaması nedeniyle Fransız devriminin öncüsü hatta kimilerine göre babası kabul edilmiştir. Hristiyanlık aleyhindeki düşünceleri nedeniyle öldüğünde cenazesi kiliseye alınmamış ve defnedilmek istenmemiştir. Ancak yeğeni tarafından bir köy manastırında nakil ve defin işlemleri yapılabilmıştır. Fransız ihtilalinin ardından 1791 yılında ise kemikleri çıkarılarak Paris'in meşhur Pantéhon Mabedi'ne aktarılmış ve adına görkemli bir anıt inşa edilmiştir. Etkisi ihtilal ile sınırlı kalmayan Voltaire'in Hristiyanlığa karşı verdiği mücadelenin sonucunu şu yerinde tespit özetlemektedir: “Bugün Avrupa'nın bağlı olduğu din Hristiyanlık değil, Voltaire'in dinidir.⁵⁷ Diderot'un yukarıda zikrettiğimiz “Voltaire'in etkisi geleceğe uzanacaktır” şeklindeki öngörüsünü de haklı çıkaran bu tespit aynı zamanda Aydınlanma hareketinin evrensel bir karakter kazanmasında da etkili olmuştur. Zira Voltaire, Avrupa'da sadece dinî alanda değil etkisini her alanda gösteren ve bugün yaşadığımız çağda etkileri halen devam eden büyük dönüşümün en önemli mimarlarından biri olmuştur.

2. VOLTAIRE'İN OSMANLI AYDINLARI ÜZERİNDE ETKİSİ

Osmanlı'da on sekizinci yüzyılda başlayan Batı eğilimi Tanzimat ile birlikte etkisini artırmış ve kapsamını genişletmiştir. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, yabancı dilde eğitim veren okullarda verilen dersler ve yapılan çevirilerle Rönesans'tan sonra Avrupa'da vuku bulan düşünce akımlarının Osmanlı'ya girişi süreç içerisinde bir takım faaliyetlerle gerçekleşmiştir. Murtaza Korlaelçi bu geçiş dönemini şöyle özetlemektedir:

Materyalizmde olduğu gibi pozitivistimin de ülkemize girişi doğrudan felsefi bir yoldan olmamış, bunun yerine edebiyat akımları, o dönemdeki okullara konan pozitif bilim dersleri, doğrudan Fransızca tedrisat yapan okullar, bazı öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi, eğitim kurumlarımıza gelen yabancı uzmanlar, çeviri faaliyetleri ve dernekler aracılığıyla olmuştur.⁵⁸

Harbiye ve Tıbbiye gibi yüksekokullarda bilim ve felsefenin Fransızca okutulması, bu okullardan mezun olanların genelde Fransa ve İngiltere'ye gönderilmesi, Galatasaray Lisesi Robert Koleji, Fransız Katolik, Avusturya Katolik, İngiliz, Alman, İtalyan okulları gibi ortaöğretim okullarının

⁵⁷ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 208.

⁵⁸ Murteza Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 1/214.

yaygınlaşması Osmanlı'da Batılılaşma sürecini hızlandıran etkenler olarak sayılabilir. Bu süreçte dönemin aydınları, Batı ile kurdukları ilişkide genellikle Avrupâda hâkim olan akılcı ve ihtilalci düşünce adamlarına ilgi duymuştur. İlgi öncelikle çeviriler yoluyla kendini göstermiş, ardından biyografiler, makale ve ansiklopedi maddeleri ile devam etmiştir. Derken bu düşünceler Osmanlı edebiyatçı ve aydınlarının ana temalarından biri haline gelmiştir.⁵⁹

Aydınlanma döneminin önemli düşünürlerinden olan Voltaire de düşünceleri ve bilhassa edebi kimliği ile Osmanlı aydınlarının ilgisine mazhar olan isimlerdendir. Çalışmamızın bu bölümünde Voltaire'e duyulan bu ilgi ve etkilenmenin boyutlarını Osmanlı aydınlanmasının önemli isimlerinden biri sayılan Münif Paşa, ilk Türk Pozitivist ve Natüralist kabul edilen Beşir Fuad ve dönemin önde gelen edip ve mütercimlerinden Ahmed Midhat üzerinde inceleyeceğiz. Voltaire'in Osmanlı aydınları üzerindeki etkisinin boyutları elbette bu üç isimle sınırlı değildir, fakat çalışmanın kapsamı itibarıyla örneklem olarak seçtiğimiz bu üç isim üzerinde Voltaire'in etkisinin izlerini süreceğiz.

2.1. Münif Paşa (1830-1910)

Devlet adamlığı yanı sıra edebiyatçı ve şair kimlikleri ile de tanınan Münif Paşa Osmanlı'da Voltaire 'den yapılan ilk çevirilerin sahibidir. Bu nedenle Osmanlı aydınları arasında Voltaire ilgisinin ilk olarak Münif Paşa ile başladığı söylenir. Osmanlı'da üç dönem eğitim bakanlığı da yapan Münif Paşa Batı bilim, felsefe ve edebiyatını tanıtmaya amacıyla *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'yi (Osmanlı Bilim Kurumu) kurar. Cemiyetin yayın organı olarak da Türk Medeniyet Tarihi açısından bilimsel bir değere sahip olan *Mecmua-i Fünûn* dergisini yayımlar. Dergide felsefeyle ilgili birçok makale kaleme alan Münif Paşa "*Tarih-i Hükamây-ı Yunan*" başlığı ile Yunan filozoflarını tanıtan bir dizi yazı yayımlar. *Voltaire*'den yaptığı çevirilerin de yer aldığı "*Muhâverât-ı Hikemiyye*" (Felsefî Diyaloglar) adlı derlemesini 1859 yılında yayımlar. Sözkonusu derleme bir giriş ile Fenelon'dan iki, Fontenelle'den bir Voltaire'den sekiz olmak üzere toplam on bir küçük diyalogun tercümesinden oluşmaktadır. Bu çeviriler sayesinde Aydınlanmanın üç önemli düşünürünün fikirleri Türkçeye aktarılmış ve Osmanlı aydınının ilgisine sunulmuştur.⁶⁰

⁵⁹ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 31; Secaattin Tural, "19. Yüzyıl Türk Aydınında Voltaire İlgisi", *Journal of History Culture and Art Research* 2/4 (2014), 147.

⁶⁰ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988), 118; Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 32-33; İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/9-10.

Münif Paşa bu derleme ile Osmanlıların daha önce aşına olmadığı diyalog (*muhâverât*) türünü tanıtırken seçtiği örneklerin son dönem Fransız aydınlarının felsefi diyaloglarından seçilmiş olması anlamlıdır. Başka bir ifade ile Münif Paşa'nın böyle bir yolu takip etmesi, bir edebi türün tanıtılmasından öte daha önemli bir maksadın gözetildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Gerek Yunan filozoflarını tanıtan yazı dizileri gerekse yaptığı söz konusu çeviri diyaloglarla Münif Paşa'nın Osmanlı'da felsefi bir uyanışın gerçekleşmesine yönelik bilinçli ve kapsamlı bir çalışmanın temellerini attığını söyleyebiliriz.⁶¹

Münif Paşa, Batı düşüncesiyle halkı aydınlatırken döneminin diğer aydınları gibi siyasi bir mücadele ve devrimci bir üslûpla eyleme geçerek ve iktidarı ele geçirerek değil, öncelikle halkı eğitip bilgilendirerek yani tederici bir metotla halk ile Batılılaşma arasında bir uzlaşma yolunu seçmiştir.⁶² *Felsefi Diyaloglar*'ı da bu amaçla kaleme alan Münif Paşa, çevirdiği diyaloglarla Aydınlanma dönemi ve Voltaire'in düşüncelerini ana hatları ile halka ulaştırmayı başarmıştır. Diyaloglar arasında en hacimli ve felsefi açıdan en nitelikli olanı Voltaire'den çevirdiği "*Vâcibu'l Vücûd İspatı Hakkında Poseidonius ve Lukretius Nâm İki Feylesofun Muhâveresidir*" başlıklı diyalogdur. Bu diyalogda felsefe tarihinin en önemli problemlerinden olan Tanrı'nın varlığının kanıtlanması konusu işlenmektedir. Atomcu ve Aristotelesçi iki filozof arasında geçen diyalogun ilk bölümünde evrenin mükemmel olduğu sonucuna varılırken ikinci bölümünde ise ruh ve düşüncenin varlığı ve bunları yaratan ama bunlardan farklı olan mükemmel ve aşkın bir yaratıcının varlığı kanıtlanır.⁶³ Bunun yanında Voltaire'in çevrilen diğer diyalogları ile onun insan, mutluluk, ruh, ölüm, kötülük, çağdaş siyaset ve iktisat gibi daha birçok düşüncesi Osmanlı aydınının bilgisine sunulmuştur. Münif Paşa sayesinde Beşir Fuad, Ahmed Midhat, Baha Tevfik ve Suphi Edhem gibi sonraki dönem aydınlarının bu düşüncelerle tanışmasıyla pozitivist ve sonrasında materyalizme giden yolda uğradıkları duraklar daha görünür hale gelmektedir.⁶⁴

2.2. Beşir Fuad (1852-1887)

Osmanlı'nın aydınlanma serüveninde önde gelen isimlerden biri olan Beşir Fuad ilk Türk Pozitivist ve Natüralist olarak kabul edilir. Osmanlı ordusunda parlak geçen askerlik hayatını sona erdirerek düşünce hayatı-

⁶¹ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 33.

⁶² Bayram Ali Çetinkaya, "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (15 Aralık 2002), 66; Doğan, "Münif Mehmed Paşa", 32/10; Tural, "Türk Aydınlanma Voltaire İlgisi", 149.

⁶³ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 34-35.

⁶⁴ Tural, "Türk Aydınlanma Voltaire İlgisi", 149.

na başlayan Fuad'ın, Fransızca, İngilizce ve Almanca bildiği, 16 kitap ve 200'den fazla makale yazdığı bilinir. Dönemindeki romantik şairlerin aksine edebiyatta realizm ve natüralizmi, felsefede ise pozitivismi benimseyerek bu akımları Türk aydınlarına tanıtır. Victor Hugo ve Voltaire hakkında yazdığı monografilerle Türk edebiyatında eleştirili yaşam öykülerinin ilk örneğini verir. Alphonse Daudet, Emile Zola, Dickens, Flaubert, A. Comte, Spencer, A'Alembert, De La Mettrie, Diderot, Chambers, Claude Bernart, Ribaut, Gabriel Trade ve Lüdwig Büchner gibi yazar ve düşünürlerden ilk defa söz eden ve eserlerini tanıtmaya çalışan kişidir.⁶⁵

Beşir Fuad üzerinde yapılan en öneml çalışmaları yazarı Orhan Okay'a göre, Beşir Fuad'ın Türk fikir hayatına getirmek istediği en önemli yenilik pozitif ilim anlayışı (pozitivism değil) ve münakaşa adabıdır. Bu bağlamda Beşir Fuad Tanzimat aydınları arasında birçok eseri tercüme edilen Victor Hugo ve Voltaire gibi haklarında ciddi bir tenkit olmaksızın sübjektif ve adeta yargısız infaza tabi tutulan iki şahsiyeti eleştirel bir üslupla yeniden ele alarak ezberleri bozmuştur. "Voltaire" adlı biyografisi Osmanlı döneminde Voltaire'i en ayrıntılı inceleyen eser olarak bilinir. Yazar ölümünden önce kaleme aldığı bu son eserinde kendi ifadesi ile "beşerin basılmakta olduğu sıralarda ve altı günde" yazmıştır.⁶⁶ Voltaire'in Aydınlanma'nın öncülerinden biri olarak takdim edildiği kitabın giriş bölümünde yazar özetle şu ifadelerle yer verir: İlim ve irfan güneşi günden güne etkisini artırarak nurunu her tarafa yaymış, ancak Hristiyanlığın yayılışı ile bu güneş bir defa tutulmuştur. On dört asır devam eden bu tutulma sürecinde Hristiyanlık taassup, cehalet ve zulümle hüküm sürmüş, ardından Doğu'da ilim adamları yetiştiren yeni bir dinin ortaya çıkması ile bu tutulma son bulmuştur. Bu yeni din ile İslâm'ı kastederek İslâmiyet'i "nur", Hristiyanlığı ise "zulmet" olarak tarif eden Beşir Fuad bu ikisinin İspanya'da birleşmeleri ile Batı medeniyetine kaynaklık eden Rönesans'ın başladığını belirtir. Bu ifadeleri ile İbn Rüşd gibi Müslüman filozoflarının Rönesans ve peşinden gelen Reform ve Aydınlanma hareketlerinin hazırlayıcısı olduğu tezini desteklediği görülmektedir. Hristiyanlığın artarak devam eden zulmüne karşı "Fırka-i Naciye" (kurtulmuş fırka) adını verdiği bir avuç insanın bu zulümle mücadele ederek başkaldırdığını ve sonunda istedikleri hedefe ulaştıklarını söyler. Bu fırkayı oluşturan adamlar Copernic, Kepler, Galileo, Bacon, Descartes, Bruno, ve diğerleri gibi hakikatsever olan âlim ve fen adamlarıdır. Kitabın

⁶⁵ M. Orhan Okay, "Beşir Fuad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/5-6; M. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 19-23.

⁶⁶ M. Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008), 231-232.

giriş bölümünün sonunda Voltaire'in de bu fırkaya mensup dâhilerden biri olduğu ve Hristiyanlığın hurafelerini hezimete uğratan bir aydın olduğunu savunur.⁶⁷

Kitabın henüz giriş bölümünde Beşir Fuad üzerinde Voltaire'in etkisi bariz bir biçimde kendini göstermektedir. Voltaire'in söylemlerini andırır-casına Hristiyanlığı eleştirmesi ve Voltaire'i bir dâhi olarak kurtulan fırkadan sayması buna delil olarak gösterilebilir. Kitabın "Voltaire" başlıklı ana bölümünde ise ayrıntılı bir yaşam öyküsünün yanı sıra Voltaire'in bilim ve felsefe tarihindeki yeri anlatılır. Kilise ve papazların zulmüne karşı Voltaire'in mücadelecî kişiliği öne çıkarılarak zulme uğrayan iki ailenin savunmasını üzerine aldığı ve Kiliseye karşı kazandığı davalara detayları ile yer verilir. Voltaire etkisinin tespiti açısından asıl bakılması gereken kitabın sonuç (*hatime*) bölümüdür. Beşir Fuad bölümün hemen başında getirdiği "*her kim olursan ol, işte üstadın budur, bu oldu veya olacaktır*"⁶⁸ vecizesiyle Voltaire'i üstad olarak kabul ettiğini açıkça ifade etmektedir. Voltaire'in eserleri baştan sona incelendiğinde onun daima amaçlanan bir hedefe doğru hareket ettiğinin görüleceğini söyleyen Beşir Fuad'a göre o hedef; vicdan özgürlüğü, akli muhakemeler ve ilerlemenin her türüne engel olan Hristiyanlığın batıl inançlarını yıkmak yoluyla medeni gelişmeyi esaret zincirinden kurtarmaktır.⁶⁹

Kitabın yine hatime bölümünde ruhun ebediliği konusunda Voltaire'in "*bir bülbülü karakuş yedikten sonra bu bülbülün ötüşü geri kalır mı?*" ifadesine yer veren Beşir Fuad, ruhun akıbeti konusundaki materyalist eğilimine Voltaire'i şahit kıldığı görülür. Bununla da yetinmeyerek dinî kaynaklardan da benzer bir hüküm çıkarmaya çalışır ve İbn Abbas'a dayandırdığı "*kandilin yağı bitince ışığı ne olur?*" sözünün Voltaire'in ifadesini desteklediğini, başka bir ifade ile her iki sözün de ruhun ebedi olmadığı anlamına geldiğini iddia eder.⁷⁰ Osmanlı'da oldukça yankı uyandıran Beşir Fuad'ın bu eseri çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Ahmed Midhat'ın çalışmayı takdir etmekle beraber okuyucuyu dikkatli bir okumaya davet eden eleştiri ve değerlendirme yazısı ile başlayan tartışma Beşir Fuad'ın Muallim Naci'nin edebî sahifesini yönettiği *Saadet* gazetesinde katıldığı bir gazel yarışması ile devam etmiştir. Yarışmaya katılanlar arasında *Sâlâhî* imzası ile çıkan bir manzumede Voltaire ve onun taklitçisi olarak Beşir Fuad hakarete varan eleştirilere maruz kalır. Bu eleştiriye hayatında yazdığı ilk ve son şiirle cevap veren Beşir Fuad ayrıca Muallim Naci'ye böyle hezeyanları gazel diye

⁶⁷ Fuad, *Voltaire*, 25-28.

⁶⁸ Fuad, *Voltaire*, 164.

⁶⁹ Fuad, *Voltaire*, 164.

⁷⁰ Fuad, *Voltaire*, 169-170.

yayımladığı için sitem eder. Arka planında Doğu-Batı çatışmasının izleri olan bu tartışma Beşir Fuad'a dinsizlik isnadına kadar ileri gitse de Muallim Naci'nin araya girmesi ile sonunda tatlıya bağlanır.⁷¹

Beşir Fuad Voltaire'in Hz. Muhammed ve İslâm hakkında iftiralar içeren *Fanatizm veya Muhammed Peygamberin Hayatı* adlı eserini facia olarak değerlendirmekle birlikte Voltaire'in kendi döneminde özgür düşünceye uygulanan baskılar nedeniyle böyle bir yola başvurduğunu ve sözkonusu eserde asıl hedefinin Hristiyanlık ve Kilise olduğunu ileri sürer. Voltaire'in Müslümanları oldukça rencide eden ve Osmanlı toplumunda da Voltaire'e karşı olumsuz bir imajın oluşmasına sebep olan düşünceleri dolayısıyla yazdığı kitabın uyandıracacağı tepkileri önceden sezdiği için Voltaire'in İslâmiyet'i savunan sözlerine ve yorumlarına oldukça büyük bir yer verir. Eserleri incelendiğinde papazların İslâm'a yönelik iftiralarına karşı İslâm'ı savunduğunu iddia eden Beşir Fuad, kitabının sonunda bu tezini güçlendirmek amacıyla papazların İslâm'ın şehvânî bir din olduğuna ve Kur'an'a yönelik suçlamalarına karşı Voltaire'in eserlerinden İslâm'ı savunduğu pasajlar zikreder.⁷² Fuad'a göre Voltaire, Hristiyanların işledikleri suçları ve kapıldıkları yanlış inançları açıkça söylemeye cesaret edemediği için, alıntılarında betimlediği günahları, Çin, Hindistan gibi Doğu ülkelerine yüklemiş ve bu arada İslâmiyet'e de bazı iftiralarda bulunmuştu. Ancak onun asıl hedefi İslâm değil Hristiyanlıktır. Fuad ona duyduğu hayranlık sebebiyle onu "İslâm savunucusu" olarak takdim etmekten geri durmaz.⁷³ Voltaire'in Hristiyanlığa doğrudan yapamadığı eleştirilerini dolaylı olarak İslâm üzerinden yaptığı doğru bir tespit olsa da onun bir "İslâm savunucusu" olduğu veya din olarak İslâmiyet'i Hristiyanlığa tercih ettiğini söylemek kanaatimizce aşırı beğeniden kaynaklanan yanlış bir değerlendirmedir.

Beşir Fuad Voltaire'in etkisi ile skolastik zihniyetin yerine pozitif ilimlerin yalnız müşahede ve tecrübeye dayanan hakikatlerini ortaya koymak ister. Ona göre, hakikati elde etmede izlenecek tek yol tecrübedir. Tecrübe edilemeyen ve gözlenemeyen bir şey, hayalden ibarettir. Böylece o "yalnızca tecrübe edilebilen şeylerin gerçekliğini kabul eden bir sistem" olarak kısaca tarif edilen pozitivizmin Türkiye'deki ilk temsilcisi olarak kabul edilir. Ona göre birer vehim ve hayalden ibaret olan din ve metafizik insanlığın vaktiyle geçirmiş olduğu iki uzun dönemdir. Çağımız ise tecrübe çağıdır.⁷⁴ Voltaire'in "*Felsefe Sözlüğü*"nü en önemli eseri olarak kabul eden Beşir

⁷¹ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 57-59; Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 174-177.

⁷² Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 56-57; Fuad, *Voltaire*, 170-172.

⁷³ Beşir Fuad, *Voltaire* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304), 125.

⁷⁴ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 56-57; Fuad, *Voltaire*, 170-172.

Fuad bunun gerekçesini ise Voltaire'in bu eserinde şiirden çok hakikatleri ileri sürmesi ve bütün metafizik sistemleri inkâr etmesi olarak açıklar.⁷⁵

Osmanlı'nın batılılaşma serüveninde Voltaire'in deizminden etkilenecek onu pozitivistliğe dönüştüren ve bilimi adeta bir din haline getiren aydın profilini Beşir Fuad üzerinde müşahede etmek mümkündür.⁷⁶ Beşir Fuad'ın eserlerine bakıldığında çoğunda pozitivism ve materyalizm kadar realizm ve natüralizm gibi felsefi akımların da etkisi büyüktür.⁷⁷ Bu yönüyle bir düşünsel bunalım da yaşadığı görülen Beşir Fuad'ı “genç yaşta heba olmuş bir zekâ” olarak değerlendiren S. H. Bolay onun benimsediği fikirlerin muhasebesini yapacak, sevdiği filozofların fikirlerini tenkit süzgecinden geçirecek kadar derinliğe sahip olmaması nedeniyle fikri bunalımlardan ve çelişkilerden kurtulamadığını söyler.⁷⁸ Fuad'ın bu düşünsel bunalımını “Don Kişot'u kitaplar çıldırtmıştı, Beşir'i kitaplar öldürdü” diye yorumlayan Cemil Meriç ise Beşir Fuad'ın alışkanlıklarıyla Osmanlı, kafasıyla Fransız olduğunu söyler.⁷⁹

Görülen o ki Osmanlı aydınları arasında pozitivistlikten ilk söz eden ve realizm ile natüralizm akımları hakkında ilk temel bilgileri topluma telkin eden Beşir Fuad, genelde Aydınlanma'nın yaydığı düşünce akımlarından özelde ise Voltaire'den en çok etkilenen kişilerdendir. Yazdığı biyografi ile Voltaire'in düşüncelerini Osmanlı toplumuna aşlamak isteyen Fuad aynı zamanda olumsuz Voltaire algısını yıkmaya çalışmıştır. Pozitif bilim ve tecrübeye dayalı bilginin geçerliliğini diğer bir ifade ile pozitivistliği benimserken de üstat olarak kabul ettiği Voltaire'in skolastik zihniyet ve taassup karıştılgından ilham aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

2.3. Ahmed Midhat (1844-1912)

Osmanlı Tanzimat dönemi aydınlarından Ahmed Midhat Efendi romancı, yayıncı ve gazeteci yönleri ile Türk edebiyatının gerçek anlamda ilk popüler yazarı olarak kabul görülür. *Ceride-i Askeriye*, *Basiret*, *Devir*, *Bedir* ve *İbret* gibi gazeteler ile *Dağarcık* adlı dergide yayıncılık ve yazarlık yapan Ahmed Midhat, Osmanlı basın tarihinin en uzun soluklu ve etkili yayınlarından biri olan *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinin naşiridir. En büyük arzusu kitap okuyan bir toplum yaratmak olan Ahmed Midhat bu amaçla öyküden romana, tiyatrodan şiire ve makaleden çeviriye kadar sayısız eser kaleme alır. Bu üretken kişiliği nedeniyle “kırk beygir gücünde yazı makinesi” ola-

⁷⁵ Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 170.

⁷⁶ Tural, “Türk Aydınında Voltaire İlgisi”, 151.

⁷⁷ Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 51.

⁷⁸ Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, 206.

⁷⁹ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 134.

rak tanınan yazar neredeyse bütün edebî ve fikrî eserlerinde, Doğu ve Batı medeniyetlerini mukayese ederek, sathî de olsa bir tenkit süzgecinden geçirmiş, o devir için dikkate değer bir sentez oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁰

Batı Aydınlanmasında bilimsel anlamdaki ilerlemeyi terakki olarak benimseyip önemseyen Ahmed Midhat Batı'dan bu anlamda istifade etmede yarar görür. O dönemde yaygın olan din ile bilim arasında çelişki olduğu fikrine karşı çıkarak onları uzlaştırmaya çalışır.⁸¹ Özellikle Fransız yazar ve düşünürlerin etkisi görülen Midhat'ın bu tutumu Batı dillerinden Fransızca'yı iyi bilmesinden ve o dönemde popüler Fransız hayranlığından kaynaklanıyor olsa gerektir. Osmanlı aydınları arasında daha önce eklektik bir tarzda ele alınan Voltaire, ilk defa Ahmed Midhat'ın Tercüman-ı Hakikat gazetesinde kaleme aldığı *Voltaire 20 Yaşında Yahut İlk Muâşakası* adlı eserinde tarihi bir roman tarzında okuyucuların ilgisine sunulur. Voltaire'in ilk aşkı olan Pimpette'ye yazdığı on dört mektubun romanlaştırılmış hali oldukça nesnel yaklaşım, yalın ve etkileyici bir Türkçe ile tercüme edildikleri görülür.⁸² Ahmed Midhat'ın yakın dostu olan Beşir Fuad'ın yaklaşık on dört yıl sonra kaleme aldığı "Voltaire" biyografisinde bu eserden ilham aldığı söylenebilir.

Ahmed Midhat'ın Voltaire ile ilgili ikinci çalışması, Beşir Fuad'ın "*Voltaire*" adlı biyografik eserini eleştirel bir üslupla ele aldığı kapsamlı makalesidir. Önce *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımlanan makale sonra *Muhâsebât-ı Leyliyye* (Gece Sohbetleri) adlı derlemesinin "Sekizinci ve Dokuzuncu Muhâsbesi" olarak tekrar basılır. Sözkonusu makalede hem eseri hem de Voltaire'i çok beğendiğini yazan Ahmed Midhat bununla beraber Osmanlılar gibi bir Müslüman milletin gözünde Voltaire'in yerini tam istediği gibi tayin etmediği için Beşir Fuad'ı eleştirir. Midhat'a göre Voltaire'in bütün eserleri incelendiğinde esasen toplumu iki önemli tehlikeye karşı uyardığı görülecektir. Bunlar; papazların zulmü ve birtakım yanlış inançlarla karanlığı artmış olan cehalettir. Ancak Midhat'a göre Voltaire'in Batı'da kazanmış olduğu şöhreti dinî değerlere mukavemetinden dolayı İslâm toplumunda elde etmesi mümkün değildir. Hristiyanlıkta Voltaire'in eleştirilerine konu olan meselelerin İslâm'da söz konusu olmadığını belirterek İslâm'da bir ruhban sınıfının bulunmadığını, Avrupadaki siyasi zulümlere benzer zulümlerin söz konusu olmadığını, İslâm'ın özünden bir şey kaybetmediği için herhangi bir yenilenmeden müstağni olduğunu, birtakım

⁸⁰ Çetinkaya, "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", 80; M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/101-103.

⁸¹ Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, 68-73.

⁸² Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 51.

yanlış inançlar varsa da bunların israiliyât yoluyla diğer toplum ve dinlerden gelen batıl inançlar olduğunu söyler. Böyle bir hakikatten yola çıkarak yapılacak bir değerlendirmede Voltaire'in Hristiyan taassubunu ve yobazlığını yıkmak için yaptığı büyük hizmetin İslâm toplumunda bir karşılığı olmayacağını savunur. Ahmed Midhat, Beşir Fuad'a uyarıda bulunurcasına Osmanlılardan birinin çıkararak "ah bir Voltaire olsam da şöyle yazsam, böyle çizsem" diyemeyeceğini, dese bile bunun beyhude bir hevesten ibaret olacağını ve böyle bir kişiden ne vatana ne de kendisini bir fayda gelmeyeceğini söyler.⁸³

Voltaire'in Osmanlılar için dinî ve siyasi olarak bir önemi olmadığını belirten Ahmed Midhat bununla birlikte onun Türk toplumu için halkın eğitilmesi ve insanoğlunun mutlu olması için ne dereceye kadar bilgi ve görgü edinmesi gerektiğini anlatması gibi küçümsenmeyecek bir öneme sahip olduğunu söyler. Voltaire'in taklit edilecek bir yönü varsa onun papazlara sataşması değil halkı aydınlatmak için gösterdiği bu ihtiraslı çabalarıdır. Ahmed Midhat Voltaire'in örnek alınması gerektiğini düşündüğü bu çalışmalarına ilişkin örnekler vererek Beşir Fuad'ı eserinde bunlara değinmediği için üstü kapalı bir biçimde eleştirir. Voltaire'in İngiliz öğretilerini Fransada yaymak için göstermiş olduğu gayretlerden oldukça etkilenen Ahmed Midhat bu vesileyle Osmanlı düşünce dünyasında ortaya çıkan bir çarpıklığa dikkat çeker. Yeri geldiğinde "bizde Fârâbiler, İbn Sînâlar, İbn Rüşdler ve Firdevsiler gelmiş" diye iftihar ederiz, ancak bunların ne söylediklerinden bihaberiz. Onları anlamak için Arapça ve Farsça bilmek gerektiği halde, kaçımız bu lisanlardan bir cümleyi hakkıyla anlamaya muktediriz? Ahmed Midhat, buna rağmen bazılarının bu düşünürleri bırakarak Victor Hugolardan, Shakespearelerden, Goethelerden bahsettiğini söyleyerek bu durumu yadırgar. Bir düşünürü en iyi tanımanın yolu onun eserlerini tercüme etmektir diyerek sözünü ettiği düşünürlerin tanınmama sebebini de buna bağlar. Dönemindeki aydınlara Voltaire'in bu alandaki çabalarını örnek almaları gerektiğini söyleyen Ahmed Midhat bu alanda hizmet verip halkı aydınlatarak ancak vatan ve milleti kalkındırabileceklerini ifade eder.⁸⁴

Makalesinin ilerleyen sayfalarında Voltaire'in *Fanatizm veya Muhammed Peygamber* adlı eserine de değinen Midhat oldukça hoşgörülü ve çağcıl değerlendirmelerde bulunur. Ona göre zemini İslâmiyet'in aleyhinde olan bu eserde İslâm'a yönelik büyük iftiralar mevcuttur, ancak Voltaire'in maksadı İslâmiyet'i yıkmak değildir. Şayet öyle olsaydı Hristiyanlığa karşı İslâm'ı savunmaya kalkışmazdı, Ona göre bu eserde sadece bağınazlığı ve yobazlığı

⁸³ Ahmed Midhat, *Musahabat-ı Leyliye 8-9 (Volter)* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1887), 4.

⁸⁴ Midhat, *Musahabat-ı Leyliye*, 21-24.

yılmak isteyen Voltaire, Hristiyanlık aleyhine henüz alenen söyleyemediklerini bu yolla ifade etmiştir. Nitekim Voltaire'in bu eseri dönemin papasına takdim etmiş olması da düşündürücüdür.⁸⁵

Osmanlı'da filozof kelimesinin halk nezdinde dinsiz ve kayıtsız insan anlamına geldiği şeklindeki algıyı eleştirerek filozofun da dindar olabileceğini savunan Ahmed Midhat Müslümanlardan da filozofların olduğunu buna delil gösterir. Din felsefesinde sadakatle İslâm'a bağlanan ve felsefî görüşlerini bu temele dayandıran Ahmed Midhat, Schopenhauer'ın kötümser felsefesini ve Draper'in din ile bilimin çatıştığı yolundaki görüşlerini eleştirir. Ateist Buchner'i savunan Bahâ Tevfik ve arkadaşlarına karşı cephe alırken Aydınlanma felsefesinin birçok düşüncesini doğru bulmuş ve bu düşünceleri tartışmakta bir beis görmemiştir.⁸⁶ Aydınlanma felsefesi ve Batı karşısında takındığı bu tutumuyla Ahmed Midhat'ın ne Batı'dan gelen her şeyi reddederek ötekileştiren, ne de büsbütün hayranlık duyan bir yaklaşım sergilediğini, aksine Osmanlı'nın geleneksel değerlerini de gözeterek Doğu-Batı arasını mezceden bir aydın profili çizdiğini söyleyebiliriz. Nitekim bu yaklaşımıyla Batı'nın müspet tarafı olarak gördüğü maddî ilerlemeden yararlanılması gerektiğini söylemekle beraber manevî anlamda ise eleştiriler getirerek Osmanlı'daki Batılılaşma temayülünün yol açtığı bazı sorunları da görmüş ve bu ikilemi aşmanın çözümü konusunda eserler vermiştir.

Voltaire'in Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi elbette bu üç isimle sınırlı değildir. Söz konusu etkinin boyutlarını müşahade etmek için seçtiğimiz bu üç ismin dışında Edhem Pertev Paşa (öl. 1873), Ahmet Vefik Paşa (öl. 1891) ve Doktor Abdullah Cevdet (öl. 1932) gibi isimler üzerinde de Voltaire'in etkisini kısmen görmek mümkündür. Fakat Osmanlı aydınları üzerinde genel olarak Voltaire etkisinin boyutlarına baktığımızda yukarıda sayılan yazar ve eserlerle sınırlı olmasa da kapsamlı ve derin bir etkiden söz etmemiz mümkün görülmemektedir. Etkisinin boyutlarını incelediğimiz aydınlar arasında Voltairé'den en fazla etkilenen Beşir Fuad'ta bile bu etki felsefî bir uyanışa sebep olacak güçte değildir. Bu etkinin sınırlı kalmasının ve Voltaire'in Osmanlı aydınları tarafından benimsenmemesini ilmî, dinî ve sosyo-politik üç nedeni olduğunu söyleyen Remzi Demir bu tespitini şöyle izah eder:

a) İlmî: Dönemin entelektüel gündemini belirleyen mütercimleri ve okur kitlesinin ilgileri ve buna bağlı olarak gelişen müktesebatları Voltaire gibi Batılı yazarların eserlerinin çevrilmesini ve yayımlanmasını anlamlı kılacak bir düzeyde değildir.

⁸⁵ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 75; Midhat, *Musahabat-ı Leyliye*, 38-39.

⁸⁶ Okay, "Ahmed Midhat", 2/102.

b) Dinî: Voltaire'in birçok eserinde bilerek veya bilmeyerek Müslüman ve Osmanlıları hedef alan bir yaklaşım sergilemesi nedeniyle Osmanlılar tarafından adı inançsızlıkla özdeşleştirilmiştir. Oysa Voltaire Kilise ve rahipler topluluğu ile savaşmasına ve genel anlamda dinî taassuba karşı olmasına rağmen bir Yaratıcının bulunduğuna inanan Newton'un Tanrı tasarrımını mutlak anlamda kabul eder.

c) Sosyo-politik: Fransız İhtilalinin temellerini atan Aydınlanma dönemi düşünürlerinin bilhassa Voltaire'in siyasi düşünceleri ve tercihleri Osmanlıların yönetim anlayışı ile uyuşmadığından tepki ile karşılanmış ve sosyal bunalımlara yol açacağı endişesiyle teveccüh edilmemiştir.⁸⁷

Yukarıda sayılan nedenler Osmanlı aydınları arasında Voltaire'in etkisinin boyutlarını ortaya koymada önemli tespitlerdir. Zira bu nedenlerden her biri için Osmanlı toplumunda karşılık bulan derin bir altyapı bulunmaktadır. Ancak bunlar arasında Voltaire'in etkisinin sınırlı kalmasına sebep olan en önemli nedenin dinî kaynaklı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Voltaire'in geleneksel din eleştirisi her ne kadar özelde Hristiyanlığı ve Skolastik Kilise'yi hedef alsa da dinin geleneksel değerlerini tahkir etmesi gelenekle modern arasında arafta olan Osmanlı camiasında kabul görmemiştir. Özellikle Hz. Muhammed'i hedef alan *Fanatizm veya Muhammed Peygamber* adlı piyesi Osmanlı'da hem entelektüel hem de politik çevreden çok sert tepkilere sebep olmuş ve dinî literatürde derin anlamları olan "küfür" ve "ilhad" olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı'da gerek toplum gerekse yönetim nezdinde mukaddes kabul edilen değerlerin yerilmesi bu sebebin aslında sadece dinî değil aynı zamanda siyasi bir mahiyeti de bulunduğunu göstermektedir. Nitekim söz konusu tiyatro oyunu Avrupada duyulduktan sonra Osmanlı topraklarına girişi ve dağıtımı yasaklanırken dönemin padişahı II. Abdülhamid, oyunun sahnelendiği ülkelere ultimatoom göndererek yasaklanmasını talep etmiştir. Dönemin başkatibi ve önemli devlet adamlarından olan Ebubekir Râtib Efendi ise kaleme aldığı bir raporda Voltaire'i ağır sözlerle eleştirirken bu gibi kimselerin düşüncelerine karşı ikazda bulunmuştur:

Voltaire ve Rousseau isimli zındıkların ve onlardan beter ukalaların hâşâ ve hâşâ peygamberlere sövmek, büyükleri zemmetmek, bütün dinleri kaldırmak, cumhuriyeti ve müsâvât-ı îmâ etmekten ibaret olan sözlerle alay üslûbuyla neşrettikleri eserlere, her yeni şey lezzetlidir fetvasınca halk râğbet eder.⁸⁸

Tepkisini sert bir biçimde ifade edenlerden biri olan Namık Kemal ise

⁸⁷ Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, 82-87.

⁸⁸ Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, thk. Hıfzı V. Velidedeoğlu (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1987), 81.

Hristiyanlığın en büyük hasımlarından biri olduğu halde Voltaire'in böyle bir piyesi sadece Papa'ya çatmak amacıyla yazarak âleme maskara olduğunu söylemiştir.⁸⁹

Voltaire'in adı geçen piyesi, onun Osmanlı aydınları üzerinde etkisinin sınırlı kalmasına yol açan en önemli engel olarak zikredilebilir. Bu eserin-
deki düşünceleriyle Voltaire, Hristiyanlığın bağnazlığını ve ötekiye karşı toleranssız tutumunu eleştirirken İslâm'ın hoşgörüsünü ve Osmanlı idaresinin kozmopolit yapısı içerisinde gayrimüslimlere karşı tutumunu örnek olarak gösterdiği *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler* ve *Tolerans Üzerine* adlı eserlerindeki müspet ifadeleriyle de çelişmiştir. Bu sebeple Voltaire'in güçlü kalemi ve Aydınlanma hareketindeki etkin rolüyle Osmanlı aydınları üzerinde daha derin olması muhtemel olan etkisi sınırlı kalmıştır. Ahmed Midhat ve Beşir Fuad gibi zikrettiğimiz Osmanlı aydınları Voltaire'in söz konusu piyesinde asıl hedefininim İslâm dini ve Hz. Muhammed'i tahkir etmek olmadığını belirtmekle beraber bu iftiraların gerçeklikten uzak olduğunu söyleyerek Voltaire'in kendisiyle çeliştiğini ifade etmiş ve bunu bir hayal kırıklığı olarak nitelemişlerdir.

SONUÇ

Voltaire Aydınlanma hareketinin Fransa kolunda önemli bir rol üstlenmiş ve entelektüel kimliği yanında aksiyoner kişiliğiyle Aydınlanma hareketinin en önemli sonuçlarından biri kabul edilen Fransız İhtilali'nin öncülerinden olmuştur. İngiltere'de kaldığı yıllarda etkisinde kaldığı dönemin ünlü düşünürlerin etkilenecek Newton'un mekanik doğa felsefesini, John Locke'un deneycilik düşüncesini, İngiliz deizmini Fransızlara ve kıta Avrupa'sına tanıtmış ve adeta bir bilim aktarıcısı rolünü üstlenmiştir. Aydınlanmanın önünde en büyük engel olarak görülen Kilise, dinî hurafeler ve batıl inançlara karşı amansız bir mücadele veren ve bu sebeple diyardan diyara sürülen Voltaire'in bu çabası Orta Çağ'ın karanlık zihniyetinin çözülmesi ve Aydınlanma'nın başarıya ulaşmasında önemli bir katkı sağlamıştır. Voltaire'in bu mücadeledeki silahı Victor Hugo'nun da bir nutkunda dikkat çektiği gibi rüzgârdan daha hafif ama yıldırımdan daha etkili olan güçlü kalemi olmuştur. Akla ve bilime dayalı düşünceleri, etkili bir retorikle geniş halk kitlelerine aktarması ve akıl ile bilimin ilerlemesini engelleyen dinî müsamahasızlık ve batıl inançlara karşı verdiği mücadeleyle Voltaire, tarihte sadece Aydınlanma dönemi ve kendi coğrafyasıyla münhasır olma-

⁸⁹ Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, yay. M. Fuad Köprülü (Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962), 47.

yan bir etki bırakmıştır. Nitekim bu etkiden Osmanlı aydınları kısmen de olsa nasibini almıştır.

Voltaire'in düşüncelerine bir bütün olarak baktığımızda Bayle, Locke ve Newton gibi düşünürlerin fikirlerini Fransa'da yayması, dinî bağnazlığa karşı toleransı savunması, Kilise'nin tekelinde olan dinî ve sosyal hayata karşı dinî inançta özgür düşünceyi ve bireyselliği bitip tükenmek bilmeyen bir enerjiyle vurgulaması ve eserlerinde akılcılık, bilimcilik ve ilerlemecilik gibi Aydınlanma hareketinin temel tezlerini ikna edici bir tarzda dillendirmesi Aydınlanma felsefesi içindeki yerini belirgin kılan hususlar olarak sayılabilir. Bu bağlamda Voltaire derin fikirleri ve sistematik teorileri olan bir filozof olmasa da aksiyoner, polemikçi ve velut bir yazar olarak Aydınlanma'nın aydın profiline uygun sembol isimlerden biri olmuştur.

Fakat Voltaire dine yönelttiği eleştirilerinde asıl hedefinin kurumsal ve geleneksel Hıristiyanlık olduğunu ifade etse de dinle ilgili düşüncelerine bir bütün olarak bakıldığında içsel bir tutarlılığın olmadığı belirtilmelidir. Aydınlanma'nın önünde engel olarak gördüğü Hıristiyanlığın dinî bağnazlığını eleştirirken İslâm'ın hoşgörüsünü ve Osmanlıların herkesi kucaklayan yönetimini örnek olarak gösteren Voltaire, yeri geldiğinde kimi makamlardan çıkar devşirmek umuduyla eleştiri oklarını İslâm'a yöneltmekten geri durmamıştır. Toleransı savunurken dinî ve fikrî çoğulculuğun önemine vurgu yapan Voltaire'in bu tutumu ne doğal din anlayışı ve teistik dinlerin benzer yönlerine getirdiği eleştirileriyle, ne de kimilerinin iddia ettiği gibi Hıristiyanlığın bağnazlığına doğrudan yönelmediği eleştirilerini dolaylı olarak İslâm üzerinden dile getirmesiyle izah edilemez. Voltaire'in Aydınlanma felsefesinde tebellür eden dünya görüşüyle de çelişen bu dili Hıristiyan Batıda kronik hale gelen, hatta günümüzde ise bir takım karikatürlerle gündeme gelen İslamofobinin tipik bir ifadesi olarak görülebilir.

Voltaire'in Osmanlı aydınları üzerindeki etkisine baktığımızda düşüncelerinden ve edebi kimliğinden olmak üzere yaygın olmayan bir etkilenmeden söz edebiliriz. Etkisinin izlerini sürdüğümüz aydınlardan Münif Paşa ve Ahmed Midhat, Voltaire'in halkı bilgilendirmek suretiyle aydınlatmak için yapmış olduğu entelektüel çabasından ve güçlü kaleminden sınırlı bir biçimde etkilenmiş ve onun bu yönünü öne çıkarmışlardır. Beşir Fuad ise daha derin bir tesirle Voltaire'in savunduğu dinî taassup karşıtlığı, deizm ve metafizik gibi Aydınlanma hareketinin düşüncelerinden etkilenmiştir. Son tahlilde Voltaire'in Osmanlı aydınları üzerinde kapsamlı bir etkide bulunmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira etkisi birkaç isimle sınırlı kalan Voltaire'in her ne kadar keskin kalemi ve üretkenliği entelektüel muhitte kabul görse de düşüncelerinin aynı derecede karşılık bulduğunu ve

benimsendiğini söyleyemeyiz. Nitekim Voltaire'den yapılan çeviriler herhangi bir düşünsel dönüşüme sebep olmadığı gibi Beşir Fuad dışarıda tutulursa eserleri de ciddi bir ilgiye mazhar olmamıştır. Etkisinin sınırlı kalmasının ilmî, dinî ve sosyo-politik bazı nedenleri olmakla beraber asıl sebebin Voltaire'in İslâm'ı ve Osmanlıları hedef alan değerlendirmeleri dolayısıyla adının dinsizlikle ve tanrıtanımazlıkla özdeşleştiğini ve böylece Osmanlı toplumu ve aydınları nezdinde hüsnü kabul görmediğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, Ramazan. "Kitab-ı Mukaddes Eleştirisinin Öncülerinden Katolik Rahip Richard Simon'un (1638-1712) İslâm'a Yaklaşımı". *Bilimname* 2019/38 (31 Ekim 2019), 9-55.
- Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Arslan, Ahmet. "Aydınlanma". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (01 Haziran 1992), 23-32.
- Atayman, Veysel (ed.). *Aydınlanma*. İstanbul: Donkişot Yayınları, 2006.
- Beşir Fuad. *Voltaire*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1987.
- Butterworth, Charles. "Averroës, Precursor of the Enlightenment?" *Alif: Journal of Comparative Poetics* 16 (1996), 6-18.
- Cevizci, Ahmet. *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*. Bursa: Asa Kitabevi, 2007.
- Copleston, Frederick. *Felsefe Tarihi - Aydınlanma*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2004.
- Çağrı, Mustafa. "Müsamaha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/71-73. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (15 Aralık 2002), 65-92.
- Davidson, Ian. *Voltaire: A Life*. New York: Pegasus Books, 2010.
- Demir, Remzi. *Türk Aydınlanması ve Voltaire*. İstanbul: Doruk Yayıncılık, 1999.
- Doğan, İsmail. "Münif Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/9-12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Durant, Will. *The Story of Philosophy*. New York: Garden City Publishing Company, 1933.
- Durant, Will - Durant, Ariel. *Rousseau and Revolution: The Story of Civilization*. Simon and Schuster, 1967.
- Erdem, Hüsameddin. "Deizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/109-111. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Fuad, Beşir. *Voltaire*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.

- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Hacıismailoğlu, Muhammed İhsan. “Osmanlı Müelliflerinin Çalışmalarında Zeyd-Zeyneb Hadisesi Bağlamında Voltaire’in ‘Fanatizm veya Peygamber Muhammed’in Bağnazlığı’ Adlı Tiyatro Eseri Üzerine Değerlendirmeler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2020), 307-338. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyyat.689001>
- Kalın, İbrahim. *İslâm ve Batı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Kaya, Mahmut. “İşrâkiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/438-439. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kaya, Yalçın. *Aydınlanma Çağı ve Felsefesi*. İstanbul: Tıglat Matbaacılık, 2000.
- Korlaelçi, Murteza. “Pozitivist Düşüncenin İthali”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Kula, Onur Bilge. *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk imgesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Meriç, Cemil. *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Midhat, Ahmed. *Musahabat-ı Leyliye 8-9 (Volter)*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1887.
- Namık Kemal. *Renan Müdâfaanâmesi*. ed. M. Fuad Köprülü. Ankara: Milli Kültür Yayınları, 1962.
- Okay, M. Orhan. “Ahmed Midhat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/101-103. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Okay, M. Orhan. *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Okay, M. Orhan. “Beşir Fuad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/5-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Okay, M. Orhan. *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Ölmez Atalay, Yasemin. *Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Öner, Necati. “Felsefi Tutum”. *Felsefe Dünyası* 18 (K 1995), 3-6.
- Quadri, Goffredo. *La Philosophie Arabe Dans L’Europe Médiévale: Des Origines À Averroès*. Payot, 1947.
- Rasim, Ahmet. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*. thk. Hıfzı V. Velidedeoğlu. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Tanilli, Server. *Voltaire ve Aydınlanma*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 2003.
- Tural, Secaattin. “19. Yüzyıl Türk Aydınında Voltaire İlgisi”. *Journal of History Culture and Art Research* 2/4 (2014), 147-156.

- Voltaire. *Candide ya da İyimserlik*. çev. Server Tanilli. İstanbul: Adam Yayıncılık, 2000.
- Voltaire. *Épîtres*. Paris: Garnier, 1769.
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Lütfi Ay. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevi, 1977.
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü II*. çev. Lütfi Ay. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevi, 1977.
- Voltaire. *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar I-II*. çev. Fehmi Baldaş. Ankara: MEB Yayınları, 1947.
- Voltaire. *Oeuvres Complètes de Voltaire*. ed. Ch. Lahure. Paris: Librairie De La Hachette, 1959.
- Voltaire. *Traité Sur La Tolérance*. Bibebook, 1763.
- Voltaire. *Türkler Müslümanlar ve Ötekiler*. thk. Osman Yenseni. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1969.
- Voltaire. *Voltaire's Philosophical Dictionary*. çev. H. I. Woolf. London: Gerorge Allen and Unwin Ltd, 1924. [http://hdl.handle.net/2027/uc1.\\$b45846](http://hdl.handle.net/2027/uc1.$b45846)
- Voltaire. *Zadig ve Başka Hikayeler*. çev. Yaşar Nabi Nayır. Ankara: MEB Yayınları, 1962.
- Vorlander, Karl. *Felsefe Tarihi*. çev. Mehmet İzzet - Orhan Saadeddin. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Wahba, Mourad - Abousenna, Mona. *Averroes and the Enlightenment*. Amherst: Prometheus Books, 1996.
- Wild, Stefan. "Islamic Enlightenment and the Paradox of Averroes". *Die Welt des Islams* 36/3 (1996), 379-390.